
B I B Λ Ι Ο Κ Ρ Ι Σ Ι Ε Σ

R ü d i g e r L e i m b a c h, Militärische Musterrhetorik. Eine Untersuchung zu den Feldherrnreden des Thukydides, Stuttgart 1985. Franz Steiner Verlag Wiesbaden, S. 136.

Der Verf. hat sich das ehrgeizige Ziel gesetzt, die Rolle der Reden im Geschichtswerk des Thukydides neu zu erklären. Er sieht in den λόγοι «Musterreden», d.h. exempla für typische Reden, und sucht dies mit Hilfe einer Interpretation der Feldherrnreden zu zeigen. Oder, mit seinen eigenen Worten: «Die authentische Gesamttendenz (sc. der Reden) sollte zeigen, wie Reden typischerweise sind, der fiktive Wortlaut, wie sie sein müssen, um die jeweilige authentische Gesamttendenz so wirksam wie möglich zu verfechten. Authentische Gesamttendenz *und* fiktiver Wortlaut sollten also *paradigmatisch* sein, allerdings auf verschiedene Weise. Die authentische Gesamttendenz gibt ein *empirisches*, der fiktive Wortlaut ein *normatives* Muster.» (S. 9, vgl. auch S. 128).

Wie schon diese Formulierung zeigt, ist der Verf. durch sein Vorhaben zu einer «Gratwanderung» in der Deutung des Redensatzes aus dem Methodenkapitel genötigt. Er will in gewisser Weise die Mitte zwischen den Deutungen von Gomme und —*exempli gratia*— Erbse halten (vgl. S. 11, A.6) —aber das macht erhebliche logische Schwierigkeiten (S. 10f.), weil der Widerspruch mit seinem Verfahren nicht beseitigt, sonder eher noch vertieft wird. So leicht lassen sich Empirie und Norm eben nicht vereinbaren. Generell wirkt die hier in Anspruch genommene rhetorische Zielsetzung des Thukydides doch eindeutig aufgesetzt. Sofern der Verf. damit die primär *politische* Wirkung meint (S. 130), kann man ihm zur Not noch folgen; aber der Begriff des «rhetorischen Musters» leitet auf eine falsche Fährte.

Nicht zuletzt gelingt es dem Verf. auch gar nicht, seine These durch die Interpretation selbst zu beweisen. Sie geht nirgends aus der Einzeldiskussion hervor. Gerade das aber kommt dem Buch zugute und macht es über weite Strecken sogar recht lesenswert: Die Detailanalyse der Reden wird nämlich durch die Grundauffassung nirgends forciert. Vielmehr gibt der Verf. eine sehr eingehende und gediegene Deutung der Reden, aus ihrem situativen Kontext heraus und mit einer genauen Rekonstruktion des Gedanken- und Argumentationsganges: Der Wert und die Logik von Begründungen werden ermittelt, mögliche Alternativen aufgezeigt, wodurch das wirklich Formulierte deutliches Profil erhält. Besonders klar arbeitet der Verf. heraus, daß oft die Logik hinter der Emotionalisierung zurücktritt (z.B. S. 70). Hier hat er viel geleistet. Warum nur konnte er es damit nicht genug sein lassen?

Théodore Pappas, Anthropologie de la comédie grecque ancienne, Αθήνα 1990, σελ. 389.

Το βιβλίο (διδακτορική διατριβή που υποστηρίχθηκε στο Πανεπιστήμιο Paul Valéry-Montpellier III τον Μάρτιο του 1989) αρχίζει με μια γενική εισαγωγή (σσ. 9-18) που επιχειρεί να εντάξει το θέμα στα πλαίσια της ανθρωπολογικής έρευνας της αρχαιότητας. Εδώ εξετάζονται θέματα ορισμών και ορολογίας καθώς και θέματα που σχετίζονται με τις τάσεις που διαμορφώνονται στις ανθρωπολογικές έρευνες τα τελευταία χρόνια. Η αναγκαστικά συνοπτική αυτή εξέταση δημιουργεί μερικές φορές κάποιες επιμέρους ασάφειες όπως, π.χ., στη σ. 11, όπου η φράση *l'anthropologie française* (η γαλλική(;) ανθρωπολογία) εννοεί μάλλον τις ανθρωπολογικές μελέτες που γράφονται ή αναπτύσσονται προφορικά στη γαλλική γλώσσα, ή στη σ. 14, όπου η φράση *Homère a ... un regard d'anthropologue surtout dans l'Odyssee* μεταθέτει στον ποιητή και όχι στον μελετητή της *Οδύσσειας* την ευθύνη για τις ανθρωπολογικές προσεγγίσεις του εικοστού αιώνα.

Το πρώτο μέρος του βιβλίου (σ. 19-144), που τιτλοφορείται *Anthropologie du non-citoyen*, αναφέρεται στις κοινωνικές κατηγορίες της αρχαίας ελληνικής πόλης που στερούνται πολιτικών δικαιωμάτων. Ός τέτοιες εξετάζονται οι ξένοι (Section I, Chapitre unique, *L'étranger*, σσ. 21-38), οι δούλοι (Section II, *L'esclave dans le théâtre d'Aristophane*, σσ. 39-82) και οι γυναίκες (Section III, *La femme dans la comédie ancienne*, σσ. 83-144).

Στους ξένους αφιερώνεται το μοναδικό κεφάλαιο της πρώτης υποδιαίρεσης του πρώτου μέρους του βιβλίου. Στο κεφάλαιο αυτό ο συγγραφέας αναφέρεται, μεταξύ άλλων, στη σύγκριση των ξένων με νεόκοπα νομίσματα στους *Αχαρνείς* και στους *Βατραχούς* (σ. 23). Δεν γίνεται όμως μνεία στα ιστορικά γεγονότα που αιτιολογούν τη σύγκριση αυτή, όπως γίνεται, π.χ., στις σχολιασμένες εκδόσεις του Stanford (*Βάτραχοι*, 1532-1533) και του Sommerstein (*Αχαρνείς*, 517-518). Για το θέμα των ξένων πιο χαρακτηριστική είναι, ίσως, η φράση *τούς γάρ μετοίκους ἄχυρα τῶν ἀστῶν λέγω* (*Αχαρν.* 507). Πρέπει πάντως, στην ανάλυση αυτή, να ληφθούν υπόψη οι διαφορές ανάμεσα στους ξένους και τους μετοίκους καθώς και η ειρωνική διάθεση του ποιητή, ο οποίος χρησιμοποιεί τους ξένους για να ασκήσει κριτική στους Αθηναίους. Στον στίχο *Αχαρν.* 636 η φράση *ξενικοῖσι λόγοις υπαινίσσεται* —χωρίς να τον κατονομάζει ανοιχτά— έναν ξένο (*πρέσβυ*) που εξαπατά τους Αθηναίους: ο πρέσβυς αυτός είναι, ούτε λίγο ούτε πολύ, ο Πίνδαρος. Η αληθινή όμως μομφή δεν στρέφεται κατά των ξένων αλλά κατά των Αθηναίων· αυτό είναι και το νόημα της φράσης *οὐχὶ τὴν πόλιν λέγω* που ο Δικαιοπόλις επαναλαμβάνει δύο φορές στους στίχους 515-516 (*οὐχὶ τὴν πόλιν λέγω, μέμνησθε τοῦθ' ὅτι οὐχὶ τὴν πόλιν λέγω*), φοβούμενος δὴθεν μήπως κατηγορηθεί ότι κακολογεί την πόλη (πρβ. και 501-503). Ο συγγραφέας αναφέρεται επίσης στις θρησκευτικές λατρείες και στη θέση τους στην κοινωνική ζωή της πόλης την εποχή του Αριστοφάνη και διαπιστώνει μια πτώση της συνείδησης του πολίτη την εποχή αυτή: *La plupart des adeptes de ces cultes étaient des étrangers et des femmes. Le succès des divinités étrangères montre une faillite*

des divinités poliades. En conséquence, celà révèle une faille dans la conscience civique, σ. 30. Ίσως η διαπίστωση να είναι κάπως αυθαίρετη. Η λατρεία της Αθηνάς δεν μοιάζει χρεωκοπημένη στην Αθήνα της εποχής εκείνης. Εξάλλου, μια στροφή προς νέες θρησκευτικές τελετές ή θεικές υποστάσεις δεν δηλώνει απαραίτητα πτώση της συνείδησης του πολίτη. Οι δίκες ασεβείας και η περίφημη ιστορία των Ερμκοπιδών δείχνουν πόσο άμεσα είναι συνδεδεμένες οι έννοιες της πολιτικής συνείδησης και του σεβασμού προς τις πάτριες θρησκευτικές πεποιθήσεις, ή, τουλάχιστον, πόσα ερείσματα μπορούν να βρουν οι πολιτικές διαμάχες στο θρησκευτικό αίσθημα των Αθηναίων. Από την άλλη μεριά, αμφισβήτηση σε βασικούς θεσμούς της πόλης —όπως η θυσία και η βρώση του κρέατος των θυμάτων— έχουμε στην Αθήνα στα πλαίσια θρησκευτικών πεποιθήσεων που δεν στρέφονται προς ξένες θεικές υποστάσεις. Τέτοιες πεποιθήσεις υπάρχουν, π.χ., στην ορφική θρησκευτική κίνηση —που δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί ξενόφερτη την εποχή εκείνη— και στους Πυθαγόρειους. Οι αναλύσεις του Ed. Will τις οποίες επικαλείται ο συγγραφέας δεν μιλούν γενικότερα για τη συνείδηση του πολίτη (conscience civique) αλλά για τις θρησκευτικές συνιστώσες αυτής της συνείδησης (les composantes religieuses de la conscience civique, σ. 615). Ο Will συνδέει τα φαινόμενα αυτά με μια στροφή προς το εξωλογικό στοιχείο (όχι απαραίτητα προς το αντι-πολιτικό ή αντι-κοινωνικό) που χαρακτηρίζει τις συντηρητικές τάσεις της εποχής (σσ. 614-615). Στη σ. 35 ο συγγ. διαχωρίζει τη λατρεία της Δήμητρας και του Διονύσου από τις άλλες με κριτήριο τη δημοτικότητα τους: les seules divinités olympiennes à rester proches de l'homme pendant toute l'époque classique et hellénistique sont celle de Dionysos et celle de Déméter: elles ont connu toutes les deux une grande expansion et une grande popularité. Η διαπίστωση είναι, στη βασική της αρχή, σωστή. Θα πρέπει όμως να διευκρινιστεί ότι και οι δύο αυτές θεότητες σχετίζονται με μυστήρια, ο δε Διόνυσος και με το θέατρο. Είναι, επομένως, επικίνδυνο να τις συγκρίνει κανείς, ως προς τη δημοτικότητά τους, με άλλες θεικές υποστάσεις που εξ' ορισμού δεν συνδέονται με μυστικιστικές τελετές.

Η δεύτερη υποδιαίρεση (Section II) του πρώτου μέρους του βιβλίου αναφέρεται στους δούλους. Μετά από τρεις πίνακες που περιγράφουν τα ονόματα που χαρακτηρίζουν τους δούλους στις αριστοφανικές κωμωδίες (χαρακτηρισμοί: tableau I, κύρια ονόματα: tableau II) και τις εμφανίσεις τους στις κωμωδίες αυτές (tableau III), τα τέσσερα κεφάλαια που είναι αφιερωμένα στους δούλους εξετάζουν τη φυσιολογία και τις συνθήκες ζωής του δούλου (chapitre I), τον ρόλο του δούλου στην κωμωδία ειδικότερα (chapitre II), συγκεκριμένα πρόσωπα δούλων στις κωμωδίες και τη σχέση τους με το κωμικό στοιχείο (chapitre III) και, τέλος, τη γλώσσα που μιλούν οι δούλοι ως ιδιαίτερο στοιχείο ανθρωπολογικής ανάλυσης (chapitre IV).

Στη σ. 50 ο συγγ. αναφέρεται στην εικόνα του δούλου στην ομηρική εποχή —ή, καλύτερα, στα ομηρικά κείμενα: Depuis l'époque homérique, l'esclave ne cesse d'être méprisé: «Le Zeus à la grande voix prive un homme de la moitié de sa valeur lorsqu' il abat sur lui le jour de l'esclavage» et pendant toute l'époque

classique on lui reproche son origine barbare et son métier vil. Στο ρ. 322-323, που παρατίθεται εδώ, γίνεται λόγος για τις δούλες του Οδυσσέα που δεν φροντίζουν τον Άργο, τον πιστό σκύλο, τώρα που ο αφέντης τους βρίσκεται μακριά, ή έχει κιόλας πεθάνει. Τα λόγια αυτά λέγονται από κάποιον (τον Εύμαιο) που είναι ο ίδιος δούλος και που φαίνεται να μιλάει πιο πολύ με πικρία και συμπάθεια και λιγότερο με περιφρόνηση. Η φράση που ακούμε από τον Εύμαιο (*ἤμισυ γάρ τ' ἀρετῆς ἀποαίνυται εὐρυόπα Ζεὺς / ἀνέρος, εὐτ' ἄν μιν κατὰ δούλιον ἡμῶν ἔλθῃσιν*) μοιάζει να αναφέρεται και στον ίδιο. Ο Εύμαιος και ο Φιλοίτιος αντιστοιγούν στην εικόνα του δούλου που φροντίζει πιστά τις υποθέσεις του σπιτιού στο οποίο υπηρετεί. Η διάκριση μεταξύ καλού και κακού δούλου είναι συγγή, ιδίως στην *Οδύσσεια* (πρβ. ξ 523-527) και η παρουσία του Εύμαιου στο έπος κάθε άλλο παρά περιφρόνηση εμπνέει. Η άποψη του ποιητή στη συγκεκριμένη φράση (ρ 322-323) δεν είναι, νομίζω, περιφρονητική. Δύσκολα, άλλωστε, μπορεί κανείς να γενικεύσει και να θεωρήσει ότι ο δούλος είναι αντικείμενο περιφρόνησης στα ομηρικά έπη. Άλλη είναι η κοινωνία που αντανακλούν τα ομηρικά έπη που αγνοούν την πολιτική φιλοσοφία του 5ου αιώνα π.Χ. και δεν προτείνουν συνειδητά κοινωνιολογικές αναλύσεις και άλλη η κοινωνία της κλασικής εποχής, ιδίως αν μιλάμε για την Αθήνα του 5ου αιώνα, που στηρίζει την αλαζονεία της σε ένα συλλογικό πολιτικό ιδεώδες, στις νίκες των περσικών πολέμων και στην ηγεμονία της στα πλαίσια της αθηναϊκής συμμαχίας. Ως προς τις εκτιμήσεις του για την εικόνα του δούλου στον 5ο και στον 4ο αιώνα, ο συγγρ. παρακολουθεί τις απόψεις της Macloux και του Dover και θεωρεί (σσ. 53-55) δικαιολογημένα ότι η διάκριση μεταξύ ελεύθερων πολιτών και δούλων παραμένει σαφής και καθοριστική στην αθηναϊκή κοινωνία της εποχής εκείνης.

Στη σ. 464 μιλώντας για τη διανομή των ρόλων και την παρουσία δούλων ο συγγραφέας αναφέρεται στη χειρόγραφη παράδοση των *Βατράχων* και στο πρόβλημα που υπάρχει σχετικά με την παρουσία του Αιακού στον στ. 464: Dans la repartition des rôles, Venetus attribue au vers 464, le récit d'Éaque tandis que le manuscrit Ravennas l'accorde à un esclave et il y est écrit «ΘΕΡΑ[ΠΩΝ]». Ο συγγραφέας αναφέρει ότι ο Venetus αποδίδει τη φράση του στίχου 464 στον Αιακό και ο Ravennas σε ένα δούλο που υποδηλώνεται ως ΘΕΡΑ[ΠΩΝ]. Πρόκειται μάλλον για σφάλμα στη μεταφορά της πληροφορίας. Στην πραγματικότητα συμβαίνει, νομίζω, το αντίθετο. Στον Venetus το πρόσωπο που μιλάει ονομάζεται «θεράπων» ενώ στον Ravennas —όπως επίσης στον Parisinus (A), στον Ambrosianus (M) και στον Vaticanus (U) καθώς και σε μία v.l. των σχολίων του V— ονομάζεται Αιακός¹.

Ο συγγρ. εκτιμά (σ. 70) ότι η εικόνα του δούλου στην αριστοφανική

1. Βλ. την έκδοση του Coulon, Paris 1954, σ. 107, την έκδοση του Stanford, London 1963, σ. 113-114, και ακόμα Fr. Dübner, *Scholia Graeca in Aristophanem*, Hildesheim 1969, σ. 289, K. J. Dover, *Aristophanic Comedy*, London, 1972, σ. 8, και I. E. Στεφανή, *Ο δούλος στις κωμωδίες του Αριστοφάνη*, Θεσσαλονίκη, 1980, σσ. 62-63.

κωμωδία πετυχαίνει να αποδώσει την κωμική εντύπωση επειδή τονίζει, μεταξύ άλλων, την άσεμνη πλευρά της προσωπικότητάς του. Δύο, κυρίως, στοιχεία αναφέρονται: ο τεράστιος φαλλός (σε συνδυασμό με τις άσεμνες κινήσεις) και η βωμολογία. Τα στοιχεία όμως αυτά δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι προσδιορίζουν ειδικά τη φυσιογνωμία του δούλου, γιατί αποτελούν μέσα που επιστρατεύονται γενικότερα στις κωμωδίες του Αριστοφάνη και αφορούν πολλά πρόσωπα, όχι μόνον δούλους. Εξάλλου, χονδροειδείς, άσεμνοι και άξεστοι εμφανίζονται ακόμη και θεοί και ήρωες που δρουν στις κωμωδίες (όπως π.χ. ο Διόνυσος, στ. 197-198, και ο Ηρακλής, στ. 549-567, στους *Βατράχους*). Τέλος, ενδιαφέρουσα είναι η εικόνα του δούλου που υπερέχει από τον κύριό του και κατορθώνει να δημιουργήσει πολύ καλύτερη εντύπωση από εκείνον. Την αντιστροφή αυτή επισημαίνει πολύ εύστοχα ο συγγραφέας (σσ. 69-74) μιλώντας για τα πρόσωπα του Ξανθία και του Καρίωνα στους *Βατράχους* και στον *Πλούτο* αντίστοιχα. Εύστοχα, επίσης, επισημαίνεται η έλλειψη αντιστοιχίας ανάμεσα στην —πολύ καλή— γλώσσα που μιλούν οι δούλοι στην κωμωδία και στην πολύ χαμηλή τους μόρφωση και κοινωνική θέση (σσ. 75-82). Δεν είμαι βέβαιος ότι η θεατρική σύμβαση δεν αποτελεί τον κύριο λόγο για την αντίφαση αυτή. Οπωσδήποτε το θέμα είναι τεράστιο και θα έπρεπε ίσως να λάβει κανείς υπόψη του και τον χώρο της τραγωδίας, όπου έχουμε ανάλογα φαινόμενα ορθής χρήσης της ελληνικής γλώσσας από πρόσωπα που δεν περιμέναμε να την μιλούν τόσο καλά: χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η «βάρβαρη» Κασσάνδρα στον *Αγαμέμνονα* του Αισχύλου, που δικαιολογεί η ίδια την ελληνομάθειά της (*και μὴν ἄγαν / Ἕλληνας ἐπίσταμαι φάτιν*, στ. 1254) και που δημιουργεί σύγχυση στο ακροατήριό της όχι ως προς το σημαίνον αλλά ως προς το σημαϊνόμενο του προφητικού της λόγου, που εκφέρεται σε τέλεια ελληνικά. Η διεύρυνση αυτή του θέματος δεν εντάσσεται, βέβαια, στην προοπτική που θέτει ο συγγρ. στο βιβλίο του, ο λόγος όμως των προσώπων της κωμωδίας του Αριστοφάνη δεν μπορεί γενικότερα να μελετηθεί εντελώς ανεξάρτητα από τον λόγο της τραγωδίας, αφού ο ίδιος ο κωμικός ποιητής αναφέρεται συνεχώς στην τραγωδία.

Η τρίτη υποδιαίρεση (Section III) του πρώτου μέρους του βιβλίου αναφέρεται στη γυναίκα και τον ρόλο της στην κωμωδία. Τα τρία κεφάλαια που εξετάζουν τη γυναίκα μελετούν ειδικότερα την ενδυμασία και τον καλλωπισμό των γυναικών στην κωμωδία (chapitre I), τον ιδιωτικό βίο της γυναίκας και τις νομικές διατάξεις που διέπουν τον γάμο (chapitre II) και τη σχέση της γυναίκας με τον δημόσιο βίο.

Στη σ. 84 ο συγγρ. μιλώντας για τη βασίλισσα των Φαιάκων την χαρακτηρίζει *Αγέτε de Corcyre*. Η Αρήτη όμως είναι γυναίκα του Αλκίνοου και βασίλισσα των Φαιάκων, δεν έχει καμμία σχέση ούτε με τη σημερινή Κέρκυρα ούτε καν με την Κέρκυρα, ας πούμε, του Θουκυδίδη. Οι Φαίακες είναι σκόπιμα σχεδιασμένοι με αδρό περίγραμμα, επίτηδες παρουσιασμένοι ως κάτοικοι μιας φανταστικής χώρας. Αν για μας η χώρα αυτή είναι η Κέρκυρα, αυτό δεν μας επιτρέπει να θεωρήσουμε την Αρήτη βασίλισσα των Κερκυραίων. Ο μύθος δίνει στην Αρήτη τα δικά του χαρακτηριστικά και η ίδια μόνον αυτά, νομίζω, διεκδικεί. Δεν πρέπει,

επομένως, να συνδέσει κανείς πρόσωπα του έπους με τη ρεαλιστική εικόνα των περιοχών στην οποία υποτίθεται ότι δρουν και να ονομάσει τη βασίλισσα των Φαιάκων «Αρήτη της Κέρκυρας» ή «Αρήτη από την Κέρκυρα».

Στις σ. 101-103 ο συγγρ. αναφέρεται στη θέση της γυναίκας στο κοινωνικό πλαίσιο της Αθήνας των κλασικών χρόνων και προτείνει ως παράδειγμα ένα απόσπασμα από τον *Οικονομικό* του Ξενοφώντα για να δείξει τις κοινωνικές αντιλήψεις που επικρατούσαν σχετικά με τον καλλωπισμό των γυναικών: Dans une société misogyne les renseignements sur la toilette de la femme ne pouvaient être qu'érars et surtout moqueurs et critiques. La mauvaise reputation des fards devait être générale en Grèce surtout à l'époque classique. Μια κοινωνία που περιορίζει την ελευθερία της γυναίκας δεν μπορεί να ονομαστεί απαραίτητα *société misogyne*. Ο μισογυνισμός αναφέρεται περισσότερο σε μια ψυχική εχθρότητα και μπορεί να εκφράζεται και σε κοινωνίες όπου οι ελευθερίες της γυναίκας είναι κατακτημένες. Το απόσπασμα αυτό του *Οικονομικού* του Ξενοφώντα που αναφέρει ο συγγραφέας αποδίδει ίσως την αντίληψη των ανδρών για τον υπερβολικό καλλωπισμό των γυναικών τους, γενικότερα όμως το κείμενο αυτό θεωρείται χαρακτηριστικό για την τρυφερή και, από ορισμένες απόψεις, εντελώς ισότιμη επικοινωνία μεταξύ των δύο συζύγων την οποία προσπαθεί να πετύχει ο *Ισχύμαχος*. Στο έργο αυτό του Ξενοφώντα η θέση της γυναίκας περιορίζεται στο σπίτι, σε καμμία περίπτωση όμως δεν μπορούμε να μιλάμε για κοινωνικό μισογυνισμό. Στη συνέχεια, και ειδικότερα στις σσ. 107-121, ο συγγρ. επιχειρεί μια συνθετική καταγραφή των στοιχείων που έχουμε για το γάμο των γυναικών στην κλασική εποχή. Επισημαίνει τη σχέση ανάμεσα στο θεσμικό πλαίσιο του γάμου και τη γνησιότητα των παιδιών καθώς και τα κληρονομικά δικαιώματα που προκύπτουν και συνοψίζει τις πληροφορίες που έχουμε από τις αρχαίες μαρτυρίες (ιδίως από την κωμωδία και τη ρητορική) για τη μοιχεία, τη στειρότητα και το διαζύγιο.

Στη σ. 122 ο συγγρ. πριν μιλήσει για τον έρωτα μεταξύ ανδρών και γυναικών θεωρεί σκόπιμο να αναφερθεί στην «άλλη όψη του "ελληνικού έρωτα" που τόσο συζητήθηκε τελευταία» (et autre aspect de l'«amour grec» qui a été dernièrement si discuté). Η άλλη αυτή όψη είναι η ομοφυλοφιλία. Ο συγγρ. αναφέρεται μόνο στην ανδρική ομοφυλοφιλία, επισημαίνοντας τη μυητική και παιδευτική διάσταση που διεκδικεί συχνά η ομοφυλοφιλική σχέση μεταξύ ανδρών στην αρχαία Ελλάδα και ιδιαίτερα στην Αθήνα, μια πόλη για την οποία έχουμε και τις περισσότερες μαρτυρίες. Η συζήτηση, πάντως, του θέματος δεν είναι τόσο πρόσφατη. Η βιβλιογραφία στην οποία παραπέμπει ο ίδιος ο συγγραφέας (σημ. 79) αρχίζει από το 1932. Το κατά πόσον η έκφραση «amour grec» (εντός εισαγωγικών) πρέπει να συνεχίσει να υπονοεί χαρακτηριστικά τον ομοφυλοφιλικό έρωτα είναι, νομίζω, συζητήσιμο, όχι για λόγους σεμνοτυφίας ή ... εθνικής τιμής, αλλά, αν μη τι άλλο, για λόγους επιστημονικής σαφήνειας. Με συνέπεια προς τον προσανατολισμό του βιβλίου του, ο συγγραφέας περιορίζει την ανάπτυξη του θέματος αυτού στις μνείες που γίνονται στην αριστοφανική κωμωδία.

Στο κεφάλαιο III (*La femme et la vie publique*) ο συγγρ. ξεκινάει από τη

συνήθεια που επέβαλλε στις γυναίκες να παραμένουν ως επί το πλείστον κλεισμένες στο σπίτι και διευκρινίζει ότι αυτό ίσχυε κυρίως για τις σχετικά υψηλότερες κοινωνικές τάξεις, ενώ σε άλλες κοινωνικές κατηγορίες οι γυναίκες συμμετέχουν ενεργότερα στη ζωή της πόλης παραμένοντας, πάντως, δέσμιες ενός κοινωνικού συστήματος που επέβαλλε περιορισμούς στις οικονομικές συναλλαγές που γίνονται από γυναίκες, έστω και αν αυτές, σε πολλές περιπτώσεις (π.χ. περιόδους πολέμου, κατάσταση γηρείας, έλλειψη επαρκών πόρων), ασκούν διάφορα επαγγέλματα. Έτσι, όταν ο Αριστοφάνης αντιστρέφει το υπαρκτό κοινωνικό σχήμα δίνοντας στις γυναίκες την ευθύνη της πολιτικής ζωής (*Εκκλησιαζούσες*, *Λυσιστράτη* κ.α.), η σάτιρα μπορεί να λειτουργήσει ακριβώς επειδή η υπόθεση δεν μπορεί να είναι παρά μόνον θεωρητική, χωρίς καμμία κοινωνική εφαρμογή.

Από τις αναφορές που γίνονται στο κείμενο του Αριστοφάνη (σσ. 134-143) ο συγγρ. καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο ποιητής, έχοντας ως στόχο τη σωτηρία της πόλης και χρησιμοποιώντας όλα τα μέσα που υπηρετούν την κωμική εντύπωση, προσδίδει, ωστόσο, στη γυναίκα έναν σημαντικό ρόλο, που μπορεί να πραγματώνεται με τη σωφροσύνη και την υπεύθυνη στάση της στον θεσμό του γάμου.

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου (σσ. 145-253, *Anthropologie du citoyen: le héros-sauveur*) προσεγγίζει το θέμα του πολίτη στην αρχαία κωμωδία μέσα από την έννοια του ήρωα που εξασφαλίζει τη σωτηρία της πόλης. Τα έξι κεφάλαια που συγκροτούν τη δεύτερη αυτή θεματική ενότητα εξετάζουν το πρόσωπο του πολίτη από φυσική, ηθική και κοινωνική άποψη (κεφ. I), τα βασικά χαρακτηριστικά του «σωτήρα» (κεφ. II), την κωμική εικόνα του ήρωα-σωτήρα όπως αυτή εκφράζεται θεατρικά (κεφ. III), την κατάσταση κρίσης που απεικονίζεται στην κωμωδία και η οποία περιγράφεται στο τμήμα του έργου πριν από την πάροδο (κεφ. IV), τη νίκη του σωτήρα στον «αγώνα» (κεφ. V) και τον θρίαμβό του στην «έξοδο», στο τέλος του έργου (κεφ. VI).

Μία γενική επιφύλαξη που μπορεί να διατυπώσει κανείς ως προς την αντιμετώπιση αυτή είναι κατά πόσον η ανθρωπολογική μελέτη του πολίτη στην κωμωδία μπορεί να καλυφθεί επαρκώς ή αντιπροσωπευτικά από την μελέτη της έννοιας του ήρωα-σωτήρα και μόνον. Όπως ο ίδιος ο συγγρ. επισημαίνει (σσ. 161-162), οι έννοιες του «σωτήρα» και της «σωτηρίας» συνδέονται με θρησκευτικές αναζητήσεις και, φυσικά, από μια εποχή και έπειτα, αναζητήσεις κυρίως χριστιανικές. Έτσι, ο εντοπισμός στοιχείων που σχετίζονται με τον σωτήρα και τη σωτηρία στα πρόσωπα της αριστοφανικής κωμωδίας δεν αποτελεί επαρκή αιτία για να χαρακτηριστούν τα πρόσωπα αυτά σωτήρες. Η έννοια της σωτηρίας στις κωμωδίες φαίνεται να αφορά περισσότερο την πόλη (βλ. ενδεικτικά *Batr.* 1419, 1500-1503· *Ιππ.* 149· *Όρνιθ.* 878) και λιγότερο τους («σωτήρες») πρωταγωνιστές. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην *Ειρήνη* ο Τρυγαίος, που επιχειρεί το κατόρθωμά του προς όφελος της πόλης, αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση αριστοφανικού ήρωα όπως, άλλωστε, δέχονται τόσο ο ίδιος ο συγγρ. (σ. 173) όσο και ο P. Thiery (*Aristophane: fiction et dramaturgie*, Paris 1986, σ. 208, 215)

στον οποίον ο συγγρ. παραπέμπει (σ. 173, σημ. 52). Δύσκολα εξάλλου μπορούν να εντοπιστούν στοιχεία ήρωα-σωτήρα στον Δικαιοπόλη των *Αχαρνέων*, στον Διόνυσο των *Βατράχων* ή στη Λυσιστράτη (βλ. σ. 173). Μπορούμε άραγε να θεωρήσουμε ότι με τις γυναίκες ισχύουν τα ίδια δεδομένα ως προς τη φυσιολογία του ήρωα-σωτήρα; Δύσκολα επίσης μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η προχωρημένη ηλικία είναι αντικείμενο περιφρόνησης στην αριστοφανική κωμωδία (*la vieillesse et les cheveux blancs ... sont souvent objet de mépris dans la Comédie Ancienne*, σ. 175). Στον Αριστοφάνη όλα μπορούν να γίνουν αντικείμενο σάτιρας (όχι, απαραίτητα, περιφρόνησης), ακόμα και οι αδυναμίες που συνοδεύουν το γήρας. Ούτε, νομίζω, είναι απαραίτητη η συμπερασματική γενίκευση ότι τα σημαντικά χαρακτηριστικά του ήρωα-σωτήρα είναι η αγροτική του προέλευση και η προχωρημένη του ηλικία (*les caractéristiques importantes du héros-sauveur sont, donc, son origine paysanne et son âge avancé*, σ. 176). Σωστή είναι η άποψη που αναφέρει ο συγγρ. αμέσως έπειτα από τη γενίκευση αυτή, ότι δηλ. ο Αριστοφάνης προσπαθεί να υπενθυμίσει στους συμπολίτες του το κύρος κάποιων προγονικών αξιών που έχουν δοκιμαστεί από τον χρόνο. Η προχωρημένη ηλικία ορισμένων από τους ήρωές του με αυτήν την επιλογή πρέπει, ίσως, να συνδεθεί, και η ίδια η συλλογιστική επεξεργασία των δεδομένων του συγγρ. φαίνεται να τον οδηγεί προς μια τέτοια συσγέτιση (ορθή, κατά τη γνώμη μας). Επιστρέφει, άλλωστε, στο θέμα της προχωρημένης ηλικίας στο έκτο και τελευταίο κεφάλαιο (*le triomphe du sauveur dans l'exodos*, σσ. 233-253) του δεύτερου μέρους του βιβλίου του, όπου αναφέρεται στην επανάκτηση μιας χαμένης νεότητας από τον αριστοφανικό ήρωα τη στιγμή της αποθέωσής του στο τέλος του έργου (έξοδο).

Στο κεφάλαιο III (*L'idée comique du héros salvateur. Procédés dramatiques*) ο συγγρ. αναλύει τους τρόπους με τους οποίους εκφράζεται η σάτιρα του Αριστοφάνη στην ίδια τη δομή των έργων και επισημαίνει σωστά τη σχέση της αριστοφανικής κωμωδίας με την τραγωδία του Ευριπίδη (σ. 182, σημ. 1) και την πολιτική διάσταση που αποκτούν οι ατομικές ενέργειες των αριστοφανικών ηρώων (σσ. 182-190). Το βασικότερο προτέρημα τόσο αυτού του κεφαλαίου όσο και των κεφαλαίων IV (*Du prologue à la parodos: la crise*), V (*La victoire du sauveur dans l'άγών*) και VI (*Le triomphe du sauveur dans l'exodos*), είναι η σύνδεση γενικών χαρακτηριστικών της πλοκής ή βασικών ιδεολογικών θεμάτων με τα δομικά στοιχεία της κωμωδίας (πρόλογο, πάροδο, αγώνα, έξοδο κτλ.). Η σύνδεση αυτή δίνει την ευκαιρία στον συγγρ. να εντοπίσει κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στοιχεία που προσδιορίζουν την αριστοφανική θεατρική γραφή. Τέτοια στοιχεία είναι η λειτουργικότητα του προλόγου στην αριστοφανική κωμωδία (σ. 203, *le prologue, qu'il soit dialogue ou monologue, est tout, sauf une simple formule*), η παρουσίαση μιας πολύ κρίσιμης περίπτωσης μέσα από τον πρόλογο (σ. 203, *une situation de crise appelant l'action d'un sauveur*), η έκφραση μιας βασικής (σχεδόν έμμονης) ιδέας του πρωταγωνιστή στον πρόλογο (σ. 205, *Quelle que soit la forme du prologue, il présente le personnage coupé du réel, vivant dans son obsession, son univers à lui*) και η άμεση και συχνά αντιθετική σχέση του προλόγου με τον χορό (πάροδος) που ακολουθεί (σσ. 208-210, 215-216). Το

στοιχείο της αντίθεσης εκφράζεται, φυσικά, σαφέστερα στον «αγώνα» που αποτελεί και το αντικείμενο μελέτης του κεφαλαίου V. Στο τέλος του κεφαλαίου αυτού ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύγκριση του ανταγωνιστή με τον «φαρμακό» (σ. 231, *le sauveur ... chasse son antagoniste comme un pharmacos*). Η σύγκριση αυτή ίσως έπρεπε να παρουσιαστεί αναλυτικότερα. Κάπως αιφνιδιαστικά αναπτύσσεται στο κεφ. VI (σ. 236) η καθαρτήρια διάσταση της φωτιάς σε σχέση με την πυρπόληση του σπιτιού του Σωκράτη στις *Νεφέλες*. Το ερμηνευτικό και συμβολικό εύρος του θέματος είναι τέτοιο —αν μας ενδιαφέρει η ανθρωπολογία— που θα ακούσε μία σύντομη, και, πάντως, σαφέστερη επισκόπηση του θέματος στον χώρο της αρχαιότητας (π.χ. η φωτιά μετά τη μνηστηροφονία στην *Οδύσσεια*, ο ρόλος της φωτιάς στην *Ορέστεια*, η αυτοπυρπόληση του Περεγρίνου που αναφέρει ο Λουκιανός, η σημασία της πυράς στις ταφές) χωρίς να καταψύγουμε στην Ιερά Εξέταση, στην πυρά όπου θανατώνονταν οι «μάγισσες», ή στα Αναστενάρια, στις φωτιές του Άη Γιάννη και στο κάψιμο του Ιούδα της νεοελληνικής λαϊκής παράδοσης όπου μας μεταφέρει ο συγгр. Όλα αυτά συνδέονται, βέβαια, με τις έννοιες της κάθαρσης και της γονιμότητας (σ. 236), όμως οι έννοιες αυτές πρέπει να διαφοροποιηθούν μεταξύ τους —και αυτό δεν γίνεται— και, πάντως, οι συνήθειες της Ιεράς Εξέτασης, τα Αναστενάρια και το κάψιμο του Ιούδα είναι στοιχεία που, όσο και αν σχετίζονται με παγανιστικές τελετές, έχουν ως αντικείμενο θεματικής αναφοράς τον Χριστιανισμό και επιστρατεύονται εδώ για να φωτίσουν εκ των υστέρων τον ρόλο της φωτιάς στην αρχαία κωμωδία χωρίς, νομίζω, να μπορούν να το κάνουν.

Το τρίτο μέρος του βιβλίου (*Salut et réalité*) χωρίζεται σε δύο ενότητες. Η πρώτη, το κεφάλαιο I (*Utopies et réalités. Les ambiguïtés de l'âge d'or*), εξετάζει το πολυσυζητημένο θέμα της αριστοφανικής ουτοπίας. Ο συγгр. προχωρεί σε μία σύγκριση που αποτελεί μία από τις πιο ενδιαφέρουσες αναλύσεις του βιβλίου. Η βασική ιδέα είναι ότι το αριστοφανικό όραμα προτείνει, στο βάθος, την απομάκρυνση από την ησιόδεια εποχή του σιδήρου, που υποτίθεται ότι αντιστοιχεί στην πραγματικότητα, και την επιστροφή στη χρυσή εποχή, που χαρακτηρίζεται από τις χαμένες αξίες (τον σεβασμό, τη Δίκη, την αφθονία, την αιώνια νεότητα, την απουσία του πόνου). Ο συγгр. συνθέτει τα δεδομένα του παρακολουθώντας τις απόψεις του J. P. Vernant, της D. Auger και του J.-C. Carrière και δίνει μια πολύ καλή εικόνα του προβλήματος, έστω και αν ο υπερτονισμός του θέματος του ήρωα-σωτήρα οδηγεί ορισμένες φορές στην υπερβολή, όπως, π.χ., στη σύγκριση του αριστοφανικού ήρωα-σωτήρα με την ησιόδεια εικόνα του καλού βασιλιά (σ. 264, *le héros-sauveur aristophanesque ressemble étrangement à l'image hésiodique du roi juste et du bon souverain*). Το κεφάλαιο I κλείνει με μια υπενθύμιση των βασικών περιόδων της ζωής του Αριστοφάνη σε αντιστοιχία με την ποιητική του παραγωγή και τις ιστορικές συγκυρίες που καθορίζουν τη μοίρα της Αθήνας την εποχή εκείνη.

Η δεύτερη ενότητα του τρίτου μέρους, το κεφάλαιο II (*La victoire du rire cathartique ou le salut par le rire*), εξετάζει τη φύση και το ρόλο του κωμικού με στόχο την αξιολόγηση του γέλιου ως μέσου κάθαρσης. Ο συγгр. υπενθυμίζει τις

απόψεις του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη του Bergson και του Freud σχετικά με το γέλιο (σσ. 281-284), συγκρίνει τη θέση του γέλιου στο αρχαίο και στο χριστιανικό θρησκευτικό πλαίσιο και επισημαίνει (σ. 285) τη μικρή θέση που καταλαμβάνει το γέλιο στις ανθρωπολογικές μελέτες —θα προσθέταμε και στις μελέτες λογοτεχνικής κριτικής. Προχωρεί, τέλος, στην ανάλυση των στοιχείων που προκαλούν ή συνδέονται με το γέλιο στον Αριστοφάνη. Ο ποιητής πετυχαίνει να προκαλέσει το γέλιο αντιστρέφοντας συχνά την πραγματικότητα, ή παρωδώντας —επώνυμα— εκπροσώπους της πολιτικής, στρατιωτικής και πολιτιστικής εξουσίας, ή ακόμη, κατηγορώντας ευθέως τους μηχανισμούς και τα πρόσωπα που οδηγούν την πόλη σε αδιέξοδο, π.χ. στον πόλεμο. Ο συγγρ. αναφέρεται, κάπως συνοπτικά, στο αποτύπωμα του γέλιου πάνω στο κωμικό προσώπιο (σ. 292) (προεκτείνει εδώ τις αναλύσεις της P. Ghiron-Bistagne) και καταλήγει στην καθαρτήρια διάσταση του γέλιου, ενός γέλιου που δεν παύει όμως να αποτελεί την άμεση αντίδραση στις πιεστικές κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν στην πόλη.

Οι σσ. 295-313 περιέχουν μια συλλογή από χωρία του Αριστοφάνη που αναφέρονται, άμεσα ή έμμεσα, στην έννοια της σωτηρίας (*Recueil des passages où est discutée la notion du salut chez Aristophane*).

Στα συμπεράσματα (*Conclusion*) ο συγγρ. προσπαθεί να συμπυκνώσει, όσο είναι δυνατόν σε ένα τόσο εκτεταμένο θέμα, τις βασικές ιδέες που στηρίζουν τις αναλύσεις του. Η βασικότερη ιδέα είναι, όπως φάνηκε, η έννοια του ήρωα-σωτήρα. Στη σ. 317 πρέπει να παρατηρήσει κανείς ότι η φράση «ένα τάξη» (*l'ordre nouveau dans la cité est souvent acquis après un renversement réalisé tantôt par les dieux, tantôt par les hommes ou même par les femmes*) έχει σφραγίσει πολύ χαρακτηριστικά μερικά ιδιαίτερα καθοριστικά γεγονότα του εικοστού αιώνα ώστε ίσως είναι καλύτερα να αποφεύγεται για την κοινωνική πραγματικότητα του 5ου και του 4ου αι. π.Χ. Στη συνέχεια ο συγγρ. εξηγεί πειστικά τους λόγους για τους οποίους η ανάλυσή του δεν επεκτείνεται σε θέματα θρησκείας, λατρείας, θυσίας κτλ. Επισημαίνει τους βασικούς άξονες που ορίζουν την ανθρωπολογική του προσέγγιση στην κωμωδία: την ελπίδα της σωτηρίας, το πρόσωπο του ήρωα-σωτήρα και το γέλιο. Οι άξονες αυτοί δεν είναι ομοειδείς, εφόσον αποτελούν, με τη σειρά που αναφέρονται, ένα ιδεολογικό θέμα, ένα κωμικό πρόσωπο και ένα μέσο παρέμβασης στα πράγματα το οποίο είναι συγχρόνως και σκοπός. Η μελέτη του γέλιου και των ποιητικών τρόπων με τους οποίους επιτυγχάνεται, έστω και αν δεν γίνεται εξαντλητικά, συγκαταλέγεται, πάντως, στα πολύ θετικά στοιχεία του βιβλίου.

Ο συγγρ. κλείνει το βιβλίο του με ένα επίμετρο (σσ. 321-362) στο οποίο περιγράφεται και αναλύεται ένα νεοελληνικό έθιμο της Καθαρής Δευτέρας, το έθιμο του «καλόγερου». Η τελευταία αυτή ενότητα τιτλοφορείται *Aspirations diachroniques de l'homme pour le salut à travers le rite et le rire: un exemple, le drômeno du kalogeros* και επιχειρεί να συνδέσει το έθιμο αυτό με τα λαϊκά κωμικά δρώμενα που αποτελούν το πρώιμο στάδιο της αρχαίας κωμωδίας. Στη σ. 332 η ερμηνεία της λέξεως καλόγερος αναλύεται με βάση την αρχαιοελληνική σημασία

των συνθετικών της (καλός = beau, γέρος = viellard. Ce nom ... signifie donc «le beau viellard», «ωραίος γέροντας»). Η ερμηνεία αυτή παραπέμπει σε εικόνες εντελώς άσχετες με το νοηματικό πεδίο της λέξης σε όλες τις χρήσεις της, που, άλλωστε, βασίζονται στη σημασία «καλός» (και όχι «ωραίος») του πρώτου συνθετικού. Πρέπει, επίσης, να επισημανθεί ότι η σύγκριση του εικονικού γάμου του καλόγερου και της νύφης με την εικονική ένωση του Διονύσου και της βασιλίννας στα αθηναϊκά Ανθεστήρια (σ. 345) είναι κάπως υπερβολική. Στοιχείο καθοριστικό του καλόγερου στη νεοελληνική παράδοση είναι η αγαμία. Η παράμετρος αυτή δεν υπεισέρχεται ούτε αξιολογείται ερμηνευτικά στις αναλύσεις του συγγρ. και στις συγκρίσεις που προτείνει με θρησκευτικές λατρείες της αρχαιότητας.

Γενικότερα ως προς το επίμετρο πρέπει να παρατηρηθεί ότι η αναζήτηση της σωτηρίας (la recherche du salut, σ. 362) στο «δρώμενο» του «καλόγερου» (που δεν ονομάζεται «δρώμενο» στη νεοελληνική παράδοση) καθώς και στην αρχαία κωμωδία, δεν αποτελεί συνδετικό κρίκο αρκετά ισχυρό ώστε να δικαιολογήσει την ένταξη του νεοελληνικού αυτού εθίμου σε μία ανθρωπολογική προσέγγιση της αρχαίας κωμωδίας. Η ανάλυση του «καλόγερου», παρά τις ομοιότητες που έχει, ίσως, το έθιμο αυτό με την αρχαία κωμωδία, έπρεπε να δημοσιευτεί χωριστά. Εδώ, όσο ενδιαφέρον και αν παρουσιάζει, δημιουργεί μάλλον σύγχυση και δεν συμβάλλει στην ολοκλήρωση της πραγμάτευσης του θέματος.

Συνοψίζοντας, μπορεί κανείς να πει ότι το βιβλίο αποτελεί θετική συμβολή στην πρόσφατη βιβλιογραφική παραγωγή που έχει ως αντικείμενο την αρχαία ελληνική κωμωδία. Οι αναλύσεις του συγγρ. είναι τεκμηριωμένες, οι παρεμβάσεις του, κατά κανόνα, επιτυχείς και η βιβλιογραφική υποδομή της έρευνας στέρεη. Οι επιφυλάξεις που μπορούν να διατυπωθούν αφορούν τον προσανατολισμό του θέματος (που είναι στενότερος απ' όσο ο τίτλος μας αφήνει να εννοήσουμε) και την άμεση συσχέτιση νεοελληνικών εθίμων με τις αρχές της αττικής κωμωδίας. Οι επιμέρους παρατηρήσεις που έγιναν είχαν ως στόχο την αποσαφήνιση ορισμένων θεμάτων για τον αναγνώστη και την περαιτέρω βελτίωση ενός αξιόλογου βιβλίου.

Πανεπιστήμιο Κύπρου

ΜΕΝΕΛΑΟΣ Μ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

Βάγγος Παπαϊωάννου, Ιουβενάλης. Εισαγωγή στην εποχή, στο βίο και στο έργο του μεγάλου σατιρικού, Θεσσαλονίκη 1991, Εκδόσεις Κωνσταντινίδη, σελ. 328.

Ο κ. Β. Παπαϊωάννου είναι γνωστός στα φιλολογικά γράμματα του τόπου μας εδώ και πολλά χρόνια. Το 1965 δημοσίευσε τη μελέτη *Η σάτιρα στην αρχαία ελληνική και λατινική λογοτεχνία* και το 1976 το έργο *Λουκιανός, ο μεγάλος σατιρικός της αρχαιότητας: συμβολή στην παρουσίαση της εποχής, του βίου και του έργου του*.

Καρπός της πολύχρονης ενασχόλησής του με το σατιρικό είδος και τους εκπροσώπους του είναι και η παρούσα μελέτη για τον μεγαλύτερο Λατίνο σατιρικό ποιητή, τον Γιουβενάλη (ο συγγρ. προτιμά τον παραδοσιακό τύπο Γιουβενάλης), που έρχεται να συμπληρώσει, έστω και πρωθύστερα, το ελληνορωμαϊκό σατιρικό δίπτυχο.

Το έργο είναι διαρθρωμένο σε δύο μέρη: «Η εποχή και ο βίος του Γιουβενάλη» (μέρος πρώτο, σσ. 3-93) και «Η σάτιρα του Γιουβενάλη» (μέρος δεύτερο, σσ. 97-280).

Στο πολυσέλιδο και πολύμοχθο αυτό έργο ο συγγρ. εισάγει με τέχνη δασκάλου τον αναγνώστη στην εποχή του σατιρικού ποιητή (από τον Νέρωνα ως τον Αδριανό) επισημαίνοντας και προβάλλοντας τα βασικότερα χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου —πολιτική, κοινωνική και οικονομική κατάσταση, παιδεία, φιλοσοφία και θρησκεία. Τα στοιχεία που παρέχονται είναι απόλυτα τεκμηριωμένα και έγκυρα —αυτό φαίνεται εξάλλου καθαρά από την πληθώρα των βιβλιογραφικών παραπομπών— και ικανά να δώσουν μια ανάγλυφη εικόνα του ζωτικού πλαισίου της Ρώμης και όχι μόνον αυτής. Το εντυπωσιακό εδώ είναι ότι η παρουσίαση του λογοτεχνικού προφίλ της εποχής του ποιητή δεν περιορίζεται —όπως συνήθως συμβαίνει στις Γραμματολογίες— στους Ρωμαίους συγγραφείς, αλλά επεκτείνεται και στους Έλληνες. Η μόνη μου ένσταση για το πρώτο αυτό μέρος του βιβλίου αφορά την οπτική γωνία, υπό την οποία ο συγγρ. είδε το θέμα της κοινωνικοπολιτικής κατάστασης της Ρώμης: την είδε με το μάτι του πεσιμιστή Γιουβενάλη, με το μάτι του σατιρικού που θίγει μόνον την αρνητική όψη της ζωής και του πολιτικού-οικονομικού συστήματος. Παρόλο που αυτή η θέση μου είναι απόλυτα κατανοητή, γιατί εισάγει καλύτερα στο κλίμα των Σατιρών, δεν παύει να είναι ως κάποιο σημείο μονόπλευρη.

Το δεύτερο, εκτενέστερο και ουσιαστικότερο μέρος του βιβλίου απαρτίζεται από τα εξής κεφάλαια:

α. «Η ρωμαϊκή σάτιρα, οι Ρωμαίοι σατιρικοί, η νεότερη σάτιρα» (σσ. 97-134). Εδώ προσφέρεται μια σύντομη, αλλά κατατοπιστική, επισκόπηση της ιστορίας της *satura* από τον Λουκίλιο μέχρι τον Βοήθιο, καθώς και οι διάφορες σχετικές θεωρίες για την προέλευση του λογοτεχνικού αυτού είδους. Ο απαιτητικός αναγνώστης θα βρει ιδιαίτερα χρήσιμες πληροφορίες στις υποσημειώσεις των σελίδων, όπου παρουσιάζεται κριτικά το στίγμα του κάθε νεότερου φιλόλογου και οι απόψεις του.

β. «Οι δεκαέξι σάτιρες του Γιουβενάλη» (σσ. 135-240). Ο συγγραφέας παρουσιάζει περιληπτικά το περιεχόμενο κάθε σάτιρας, συζητά θέματα δομής και σύνθεσης των ποιημάτων, ερμηνευτικά προβλήματα, καθώς και τις θέσεις του ποιητή για διάφορα «επίκαιρα» θέματα.

γ. «Ο Γιουβενάλης για την κοινωνία της εποχής του (*panem et circenses*)» (σσ. 241-280). Το κεφάλαιο αυτό είναι αφιερωμένο στον «κοινωνικό χαρακτήρα» της σάτιρας του ποιητή. Θα διαφωνούσε όμως κανείς με την άποψη ότι τα σατιρικά βέλη και η *vituperatio* του Γιουβενάλη απευθύνονται και αφορούν μόνον τις δύο ανώτερες τάξεις της Ρώμης αφήνοντας απυρόβλητη την *plebs*. Τόσο η σατιρι-

κή persona όσο και η ηλικία του ποιητή δεν επιτρέπουν τέτοιες εξαιρέσεις, διότι ο σατιρικός ποιητής αναδεικνύεται σε δημόσιο κήρυκα μόνον όταν στιγματίζει ο,τιδήποτε αξιόμημπο, ανεξαρτήτως προελεύσεως.

Το κεφάλαιο αυτό κλείνει με κάποιες σελίδες γενικής αποτίμησης του έργου και του ποιητή και με μερικά στοιχεία για την επιβίωσή του ως τα τελευταία έτη του Βυζαντίου.

Το έργο συνοδεύουν ένας εντυπωσιακά πλούσιος πίνακας βιβλιογραφίας, χωρισμένος σε ελληνόγλωσσο και ξενόγλωσσο τμήμα, ένας χρηστικός χρονολογικός πίνακας Ρωμαίων αυτοκρατόρων και, τέλος, ένας πίνακας προσώπων και πραγμάτων, χωρισμένος επίσης σε δύο μέρη.

Εάν λάβει κανείς υπόψη ότι από το 1987 κυκλοφορούν τα πλούσια *Σχόλια* του Ν. Α. Γκούμα για τον Γιουβενάλη, νομίζω πως με την μελέτη του κ. Β. Παπαϊωάννου αποκτούμε δύο βιβλία υποδομής για το έργο του μεγάλου σατιρικού ποιητή, γραμμένα μάλιστα όχι από πανεπιστημιακούς δασκάλους, αλλά από φιλομαθείς λάτρεις της αρχαιότητας.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Α. Μ. ΤΡΟΜΑΡΑΣ

Michèle Blanchard-Lemée (avec la collaboration de *Jean-Pierre Darmon* et de *Xavier Barral i Altet*), *Recueil Général des mosaïques de la Gaule, II - Province de Lyonnaise - 4 Partie Occidentale, cités des Carnutes, Turons, Andécaves, Cénomans, Diablintes, Namnètes* (=Xe Supplement à «GALLIA»). Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1991, σελ. 156, πίνακες LXVI.

Το έργο ανήκει στη σειρά του *Recueil Général des Mosaïques de la Gaule* που άρχισε το 1957 και εκδίδεται στον 10ο συμπληρωματικό τόμο του περιοδικού *Gallia*. Έχει καλύψει μέχρι στιγμής τις επαρχίες Belgique (τόμος I, σε τρία μέρη, 1957, 1960, 1063), Lyonnaise (τόμος II, σε τρία μέρη, 1967, 1975, 1977), Narbonnaise (τόμος III, σε δύο μέρη 1979, 1981), Aquitaine (τόμος IV σε δύο μέρη 1980, 1988).

Το πρώτο μέρος του τόμου II.1 (περιοχή Lyon) είναι έργο του H. Stern. Το δεύτερο μέρος II.2 (Lyonnaise - N.A. τμήμα) εκπονήθηκε πάλι από τον H. Stern με τη συνεργασία της M. Blanchard-Lemée. Το τρίτο μέρος II.3 (Lyonnaise - Κεντρικό τμήμα) είχε ως συγγραφείς τους J. P. Darmon - H. Lavagne. Ο παρών τόμος αποτελεί το τέταρτο μέρος του τόμου II.4 (Lyonnaise - Δυτικό τμήμα) και είναι έργο της M. Blanchard-Lemée. Περιλαμβάνει επίσης τη συνεργασία του J. P. Darmon για ορισμένα αρχαία ψηφιδωτά (Vendomois αρ. λημμάτων 618, 621, 626, 631) και του X. Barral i Altet για τα μεσαιωνικά ψηφιδωτά.

Στον τόμο καταλογογραφούνται τα ψηφιδωτά του δυτικού τμήματος της επαρχίας Lyonnaise, παλιάς επαρχίας της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (Μείζων

Γαλατία), με τις περιοχές των Carnutes (αντιστοιχία: Autricum = Chartres, Eure-et-Loire), Turoni (Caesarodunum = Tours, Indre-et-Loire), Andecavi (Juliomagus = Angers, Maine-et-Loire), Namnetes (Portus Namnetum = Nantes, Loire-Antlantique), Cenomani (Suindinum = Le Mans, Sarthe), Diablintes (Noviodunum = Jublains, Mayenne). Και αυτός ο τόμος, όπως και οι υπόλοιποι του Recueil, έρχεται να συμπληρώσει αντίστοιχα το Inventaire des Mosaiques de la Gaule των A. Blanchet & G. Lafaye (1909, 1911, 1919-22)

Ο τόμος διαρθρώνεται στην εισαγωγή (σσ. 7-13) με την έκθεση των συμπερασμάτων της συγγρ. για τα αρχαία ψηφιδωτά και του X. Barral i Altet για τα μεσαιωνικά (σ. 13). Ακολουθεί ο κατάλογος των συντομογραφιών (σ. 15), ένα σημείωμα του τρόπου ανάλυσης των λημμάτων (σ. 17), το κείμενο όλων των ψηφιδωτών (σσ. 19-141), οι πίνακες αναλογιών Recueil-Inventaire (σσ. 143-145) και Inventaire Recueil (σσ. 145-146), το τοπογραφικό ευρετήριο (σσ. 147-149), ο πίνακας ευρετηρίου εικόνων μέσα στο κείμενο (σ. 151), το ευρετήριο πινάκων και εικόνων με αναλυτικά στοιχεία προέλευσής τους (σ. 153) και τέλος οι πίνακες των ψηφιδωτών (I-LXVI).

Σε σχέση με το Inventaire, αυτός ο τόμος παρουσιάζει αυξημένο αριθμό ψηφιδωτών, ο οποίος για την περιοχή των Carnutes τριπλασιάστηκε, για των Turoni τετραπλασιάστηκε και για των Andecavi δεκαπλασιάστηκε. Η συγγρ. έχει προβεί σε λεπτομερή έρευνα των πηγών και του ανασκαφικού υλικού. Έχει συλλέξει τις πληροφορίες από τους επαρχιακούς αρχαιολογικούς καταλόγους, χειρόγραφους ή τυπωμένους, από τις δημόσιες και ιδιωτικές συλλογές και μουσεία, από το ανασκαφικό έργο των αρχαιολόγων της περιφέρειας που εξετάζεται, και από άλλο αρχειακό και βιβλιογραφικό υλικό. Μεγάλο μέρος του παλαιότερου αρχειακού υλικού και των αποκαλυφθέντων ψηφιδωτών έχει διασωθεί αποσπασματικά ή έχει χαθεί.

Τα ψηφιδωτά που εξετάζονται κοσμούσαν τα δάπεδα ιδιωτικών και δημοσίων κτιρίων (κυρίως επαύλεων, θερμών, θρησκευτικού χαρακτήρος χώρων κτλ.) και χρονολογούνται ως και τον 6ο μ.Χ. αιώνα. Η περίοδος των αυτοκρατορικών χρόνων χαρακτηρίζεται από γεωμετρικό διάκοσμο σε κλασικές συνθέσεις ελαφρά πολύχρωμο ή δίχρωμο. Τα ψηφιδωτά της ύστερης αρχαιότητας στις επαρχίες αυτές δεν αποτελούν ομοιογενές σύνολο από πλευράς τεχνοτροπίας και κατασκευής. Όλα βρέθηκαν σε επαύλεις και μαρτυρούν τη διατήρηση της ρωμαϊκής παιδείας στη Μείζονα Γαλατία, ως και τον 6ο μ.Χ. αιώνα.

Στον σχεδόν καθ' ολοκληρία γεωμετρικό διάκοσμο των αποθησαυρισθέντων ψηφιδωτών συνυπάρχει, σε περιορισμένο βαθμό, η φυτική και ζωική διακόσμηση (Tours 655, Jublains 718, Mont-Saint-Jean 710) καθώς και ορισμένες ανθρωπομορφικές παραστάσεις (Marboué 555). Ως διακοσμητικά μοτίβα πλήρωσης χρησιμοποιούνται φολίδες, τετράφυλλα, πέλτες, οκτάκτινα αστέρια, άνθη, καρποί, ανθέμια κτλ.

Στο κύριο εισαγωγικό σημείωμα, η συγγρ. εκθέτει σύντομα τα κύρια πορίσματα της έρευνάς της. Σ' αυτήν ανιχνεύει τις εικονογραφικές και τεχνοτροπικές σχέσεις των ψηφιδωτών μεταξύ τους και με τα ψηφιδωτά των γειτονικών

περιοχών της Γαλατίας. Προσδιορίζει κινητά εργαστήρια ψηφωτών που εργάστηκαν στην περιοχή (ψηφιδωτά του Verdes/594 και του Ouzouer-Le-Marché/602, το σύνολο των opera sectilia στη Le Gâvre/726). Εντοπίζει τις επιρροές των εργαστηρίων της περιοχής του Ροδανού στην εγχώρια παραγωγή (Angers 671) και αναγνωρίζει στο ψηφιδωτό του Mans (704) την προδρομική μορφή μιας ομάδας βρετανικών ψηφοθετημένων δαπέδων. Επισημαίνει επίσης για τα ψηφιδωτά του 5ου και 6ου μ.Χ. αιώνα, ότι οι διοικητικές μεταβολές στην περιοχή δεν επηρεάζουν την εξέλιξη του ψηφιδωτού, παρόλο που πολλές φορές στα ψηφοθετημένα αυτά δάπεδα υπάρχει ο απόρηχος των αλλαγών εκείνων.

Ο X. Barral i Altet, στο μικρό εισαγωγικό σημείωμα που προτάσσεται του κειμένου-καταλόγου, τοποθετεί τα μεσαιωνικά ψηφιδωτά, και τα σε τεχνική ορος sectile δάπεδα εκκλησιών που εξετάζει, κυρίως στον 11ο αιώνα και τα εντάσσει στα πρώτα ψηφιδωτά δάπεδα αυτών των περιοχών, στηριζόμενος στην τεχνική και τον ολοκληρωτικά γεωμετρικό διάκοσμό τους. Συγχρόνως θεωρεί ότι αποτελούν την απόδειξη ότι οι μεγάλες εκκλησίες του προσκυνήματος (Pelerinage) κοσμούσαν με ψηφιδωτά δάπεδα. Επίσης, συνδέει ορισμένα από αυτά τα δάπεδα με τα ρομανικά δάπεδα των εκκλησιών της Ρώμης και της Ιταλίας γενικότερα, του 12ου αιώνα (Saint-Benoît-sur-Loire, αρ. 42). Εκτενέστερα, αναλύει το εντοίχιο ψηφιδωτό της εκκλησίας Germigny-des Prés (αρ. 44) το μοναδικό που περιλαμβάνεται στον τόμο αυτό.

Στο κείμενο παρουσιάζονται διακόσια λήμματα αρχαίων ψηφιδωτών και επτά λήμματα ψηφιδωτών μεσαιωνικής εποχής. Η αρίθμησή τους είναι συνεχής από τον αριθμό 537 ως το 737 για τα πρώτα, και από τον αριθμό 41 ως το 47 για τα δεύτερα. Το κείμενο των λημμάτων οργανώνεται σε ενότητες που παρουσιάζονται πάντοτε στην ίδια σειρά: τόπος και χρονολογία ανεύρεσης του ψηφιδωτού, διαστάσεις και κατάσταση κατά τη στιγμή της αποκάλυψής του, σημερινές διαστάσεις και κατάσταση διατήρησης, τόπος φύλαξής του, περιγραφή, βιβλιογραφία, εικονογράφηση (πίνακες, χάρτες κτλ.), παρατηρήσεις (σχολιασμός), χρονολόγηση. Σε σημαντικά ψηφιδωτά προτάσσεται μικρός ιστορικός σχολιασμός. Η περιγραφή των θεμάτων γίνεται από τα έξω προς τα μέσα, από το εξωτερικό πλαίσιο προς το εσωτερικό κάθε θεματικής ενότητας του υλικού. Το πρώτο μέρος του κειμένου χωρίζεται σε ομάδες με βάση τις περιοχές των: Carnutes (αρ. 537-654), η πιο πλούσια σε αριθμό ψηφιδωτών, Turoni (αρ. 655-669), Andecavi (670-700), Cenomani (701-717), Diablintes (718-721), Namnetes (722, 737). Το δεύτερο μέρος παρουσιάζει τα μεσαιωνικά ψηφιδωτά δάπεδα και ένα εντοίχιο στις ακόλουθες εκκλησίες: Saint Benoît-sur-Loire (αρ. 41-42), Germigny-des-Prés (αρ. 43-44) —όπου και το εντοίχιο ψηφιδωτό— τη Μητρόπολη Saint-Croix της Ορλεάνης (αρ. 45), Saint-Martin (αρ. 46) και την παλιά εκκλησία Saint-Pierre et Saint-Ours στη Loches (αρ. 47). Μέσα στο κείμενο περιλαμβάνονται 12 σχέδια κατόψεων ανασκαφών, κτιρίων και τοπογραφικά. Ο τόμος περιλαμβάνει 46 πίνακες με φωτογραφίες, από τους οποίους οι 7 είναι έγχρωμοι και οι υπόλοιποι ασπρόμαυροι. Οι φωτογραφίες είναι πολύ καλής ποιότητας, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων. Σ' αυτές αναπαράγονται παλαιότερες

φωτογραφίες ή σχέδια των χαμένων ψηφιδωτών.

Οι λίγες παρατηρήσεις μας συνοψίζονται στα ακόλουθα: Η συγγρ. έχει επιτελέσει εξαιρετικό έργο με τη λεπτομερή έρευνα, την συστηματική καταγραφή και την εμπειριστωμένη ανάλυση που έχει κάνει κατά την επεξεργασία του υλικού. Το υλικό αυτό όμως, περιορισμένο σε σύγκριση με τους άλλους τόμους του Recueil, είναι αποσπασματικό και άνισο, εφόσον μεγάλο τμήμα του διατηρείται σε μικρά κομμάτια, σπαράγματα ή μεμονωμένες ψηφίδες. Για το λόγο αυτό περιορισμένο εμφανίζεται και το φωτογραφικό υλικό του τόμου. Αναφέρουμε ενδεικτικά ότι από 31 ψηφιδωτά της περιοχής των Andecavi, δυνατότητα φωτογράφισης υπάρχει μόνο για τέσσερα και από τα 15 της περιοχής των Cenomani μόνο για δύο. Η ένδεια αυτή δημιουργεί δυσκολίες και στη χρονολογική ένταξη του υλικού. Από πλευράς θεματολογίου, τεχνολογίας και τεχνικής τα ψηφιδωτά εντάσσονται στην τοπική παραγωγή της τέχνης αυτής, του γαλλο-ρωμαϊκού ψηφιδωτού, κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, ενώ η ποιότητά τους δεν είναι ιδιαίτερα υψηλή.

Τα μεσαιωνικά ψηφιδωτά αναλύονται εκτενέστερα και παρουσιάζονται σε αρκετούς πίνακες. Στη σ. 13, πίν. LXIII (αρ. λήμματος 45, 7), η επιγραφή σε τμήμα μαρμαροθετημένου δαπέδου της μητροπόλεως του Sainte-Croix Ορλεάνης θεωρούμε ότι θα έπρεπε να μεταγραφεί διαφορετικά. Το τελικό γράμμα του υπάρχοντος στίχου είναι καθαρό N και όχι Λ και στην αρχή αυτού (του στίχου) σώζεται ημικατεστραμμένο άλλο γράμμα του οποίου διατηρείται τμήμα μιας κεραίας του. Ο στίχος μεταγράφεται: TITECOGN. Στο ίδιο μνημείο, όπως φαίνεται στον πίνακα LXIII (45, 9), το σωζόμενο μαρμαροθετημένο τμήμα παρουσιάζει περισσότερες από μία επισκευές. Τα ψηφιδωτά ή τα μαρμαροθετημένα δάπεδα ή τα δάπεδα με συνδυασμό ψηφιδωτού και μαρμαροθετήματος στις εκκλησίες της εποχής που εξετάζεται, δεν αποτελούν προτίμηση και συρμό μόνο στη ρομανική Δύση. Ακμάζουν σίγουρα και στην Ανατολή, και σε ολόκληρη την έκταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μπορούμε να απαριθμήσουμε παραδείγματα αυτής της καλλιτεχνικής έκφρασης. Περιοριζόμαστε να αναφέρουμε ενδεικτικά παραδείγματα από την Ελλάδα μόνο, όπως τα δάπεδα της μονής Οσίου Μελετίου, της Μονής Σαγματά, της Μονής Βλαχερνών Άρτας, του Αγίου Νικολάου Καλλονής Λακωνίας, των Μονών του Αγίου Όρους. Ιδιαίτερα θα θέλαμε να τονίσουμε τη μεγάλη ομοιότητα του δαπέδου του Saint-Benoît-sur-Loire με το δάπεδο του καθολικού της Μονής Λουκούς Αρκαδίας. Η τέχνη των δαπέδων αυτών δεν είναι άμοιρη της επιδράσεως και του ίδιου του έργου βυζαντινών ψηφιδωτών και τεχνιτών στις χώρες της Δύσης. Είναι γνωστά αρκετά περιστατικά μετακλήσεως τεχνιτών από το Βυζάντιο στη μεσαιωνική Δύση, όπως στο μοναστήρι του Monte Cassino, όπου επί ηγουμένου Desiderius εργάστηκαν Βυζαντινοί τεχνίτες, ή όπως στο Saint-Benoît-sur-Loire, του οποίου ο ηγούμενος Gauzlin είχε προσκαλέσει ψηφιδωτές από τη Ρωμανία (Βυζάντιο) για να κοσμήσουν τον ναό. Για να εκτιμηθεί, τέλος, αν το Βυζάντιο απουσιάζει ή όχι από τη σύλληψη και τη δημιουργία του περίφημου εντοίχιου ψηφιδωτού του Germigny-des-Prés, όπως υποστηρίζεται, θα πρέπει να προχωρήσει ακόμη περισ-

σότερο η επιστημονική έρευνα στον τομέα των σχέσεων και αλληλεπιδράσεων Ανατολής και Δύσης, Βυζαντίου και Δυτικού κόσμου στον Μεσαίωνα.

Έντονη είναι στον αναγνώστη η έλλειψη ενός τοπογραφικού χάρτη με τις θέσεις των περιοχών που καταλογογραφούνται. Λείπει επίσης ένα γενικό ευρετήριο θεμάτων, καθώς και ένα ευρετήριο των γεωμετρικών μοτίβων. Απαραίτητος θα ήταν και ένας αναλυτικός κατάλογος των πινάκων. Με αυτά, ο τόμος θα γινόταν πιο εύχρηστος και χρήσιμος.

Πάντως, το έργο συμβάλλει σημαντικά στη γνώση μας για την τέχνη του ψηφιδωτού στην Γαλατία, αλλά και για την ιστορία της γενικότερα. Για τούτο, στην M. Blanchard-Lemée και στους συνεργάτες του τόμου αξίζει κάθε έπαινος.

Αθήνα

ΑΡΙΣΤΕΑ ΚΑΒΒΑΔΙΑ-ΣΠΟΝΔΥΛΗ

Επαρχικόν Βιβλίον, έκδοση J. Koder, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen* [CFHB XXXIII], Wien 1991, σελ. 168, πίνακες 10.

Η πρόσφατη έκδοση του *Επαρχικού Βιβλίου* (στο εξής: *EB*) από τον J. Koder στη σειρά του *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* (αρ. 33) έρχεται να συμπληρώσει ένα σημαντικό κενό. Οι δύο παλιότερες εκδόσεις του νομικού αυτού κειμένου από τον J. Nicole στη Γενεύη το 1893 και από τον M. Ja. Sjuzjumov στη Μόσχα το 1962, μαζί με τις ανατυπώσεις της πρώτης έκδοσης από τους I. και Π. Ζέπος στο *JGR*, II, 371-392 (Αθήνα 1931) και τον I. Dujden στη σειρά των *Variorum Reprints* (London 1970), ήταν πια εντελώς ανεπαρκείς. Ο ελλιπής σχολιασμός των παλαιότερων εκδόσεων, η ανεύρεση ενός ακόμη χειρογράφου του *EB*, στη Σόφια (Codex Serdicensis gr. 144) και η νεότερη βιβλιογραφία έκαναν απαραίτητη μια νέα έκδοση του μοναδικού αυτού κειμένου, που παραδίδει τους όρους και τους κανόνες λειτουργίας των συντεχνιακών οργανώσεων (των *συστημάτων* κατά την ορολογία του *EB*) μέσα στη βυζαντινή πρωτεύουσα κατά τον 10ο αιώνα.

Η νέα εκδοτική εργασία, λοιπόν, του J. Koder καλύπτει τα κενά των προηγούμενων εκδόσεων κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Περιλαμβάνει εισαγωγή (Προλεγόμενα), το κείμενο του *EB*, γερμανική μετάφραση και πίνακες ονομάτων, λέξεων και τόπων. Τέλος, δειγματοληπτικές φωτογραφίες των διαφόρων χειρογράφων, στα οποία σώζεται είτε ολόκληρο το *EB* είτε αποσπάσματά του, συμπληρώνουν τον επιμελημένο αυτόν τόμο της *Series Vindobonensis* του *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*.

Στα Προλεγόμενα ο εκδότης παραθέτει πρώτα τη γνωστότερη βιβλιογραφία γύρω από το θέμα που τον ενδιαφέρει και στη συνέχεια τις απαραίτητες πληροφορίες γύρω από το *EB*. Ασχολείται, δηλαδή, με την προϊστορία και την προέλευση των διατάξεων του *EB*, τον συντάκτη, ή καλύτερα τον διασκευαστή, όπως πιστεύει ο J. Koder, του συγκεκριμένου κειμένου, και με τη χρονολόγηση

του διασκευασμένου αυτού κειμένου στο τελευταίο έτος της βασιλείας του Λέοντα Στ' του Σοφού (6420 = 912) (σσ. 20-32). Ακόμη εξετάζονται η δομή και η διαίρεση του *EB*, οι γενικές προθέσεις του συντάκτη, η σχέση του *EB* με τους νόμους του Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη ('Από τῶν τοῦ Ἀσκαλωνίτου Ἰουλιανοῦ τοῦ ἀρχιτέκτονος ἐκ τῶν νόμων ἦτοι ἐθῶν τῶν ἐν Παλαιστίνῃ) και ακόμη η ιστορία του *EB* μέσα στη Βυζαντινή περίοδο από τον 10ο αιώνα και έπειτα. Συγκεκριμένα επισημαίνονται οι επιδράσεις που δέχτηκε το *EB* από οικονομικές ανακατατάξεις, όπως η δημιουργία του *τεταρτήρου* στα χρόνια του Νικηφόρου Β' Φωκά (963-969), και η επιρροή που άσκησε σε άλλα νομικά βυζαντινά κείμενα από τη νεαρά 8 του Ρωμανού Λεκαπηνού (το 934) ως τον *Τιπούκειτο* στα τέλη του 11ου αιώνα (σσ. 32-41).

Στο τρίτο μέρος των *Προλεγομένων* ο εκδότης παρουσιάζει λεπτομερειακά τα δύο χειρόγραφα του *EB* και συγκεκριμένα τον Codex Genavensis, gr. 23 (14ος αι.) και τον Codex Serdicensis gr. 144 (16ος αι.). Ο τελευταίος αυτός κώδικας παρουσιάζεται για πρώτη φορά, βρίσκεται στο Ίδρυμα Σλαβοβυζαντινών Σπουδών Ivan Dujčev στη Σόφια και προέρχεται από τα χειρόγραφα της μονής Εικοσιφοίνισσας (Kosinitza) του Παγγαίου.

Παρουσιάζεται επίσης ο Codex Atheniensis - Παναγίου Τάφου 25 που περιλαμβάνει μόνο τον τίτλο και το προοίμιο του *EB*, καθώς και η έμμεση παράδοση αποσπασμάτων του *EB* μέσω της «Νεαράς 115» του Λέοντα Στ' του Σοφού, του νομικού κειμένου του *Τιπούκειτου*, καθώς και της *Εξαβίβλου* του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου. Αναφέρονται ακόμη οι παλιότερες εκδόσεις και ανατυπώσεις του *EB*, καθώς και οι μεταφράσεις του σε λατινική, γαλλική, αγγλική και ρωσική γλώσσα (1893-1962).

Στο τέταρτο μέρος των *Προλεγομένων* εξετάζεται η γλώσσα και το ύφος του *EB*, που όπως είναι φυσικό, έχουν επηρεαστεί από τον νομικό χαρακτήρα του κειμένου και από τις πολλαπλές ανασυντάξεις των άρθρων του. Πιο συγκεκριμένα, επισημαίνονται πολύ σύντομα η μορφή των τοπωνυμίων, η σημασία κάποιων όρων, η σύνταξη των προθέσεων και η σύνταξη των δευτερευουσών προτάσεων (σσ. 58-64).

Τέλος, στο πέμπτο μέρος των *Προλεγομένων* ο εκδότης εκθέτει τις αρχές πάνω στις οποίες στήριξε την παρούσα έκδοση και τη μετάφραση του κειμένου στη γερμανική γλώσσα (σσ. 65-69).

Ακολουθεί η έκδοση του *EB* και η γερμανική του μετάφραση (σσ. 72-143).

Στην έκδοση του κειμένου ο J. Koder ακολούθησε πιστά τη γραφή των χειρογράφων, τα οποία άλλωστε δεν φαίνεται να έχουν ουσιαστικές διαφορές μεταξύ τους, και απέφυγε τις διορθώσεις τις οποίες είχε επιβάλει ο J. Nicole στην πρώτη έκδοση προσπαθώντας, ως κλασικός φιλόλογος που ήταν, να εξομαλύνει τις κάποιες συντακτικές ή λεκτικές ανακολουθίες του κειμένου. Π.χ., στο προοίμιο του *EB* (στ. 8), ο J. Koder επιμένει στη μετοχή *ἐνδηλώσας* των χειρογράφων, ενώ ο J. Nicole είχε διορθώσει σε *ἐνεδήλωσεν*, ενοχλημένος προφανώς από την παράθεση πολλών μετοχών χωρίς κανένα κύριο ρήμα. Ή, για να αναφέρουμε ένα ακόμη παράδειγμα, ο J. Koder επιμένει, στο σχετικό με τους μυρεψούς κεφάλαιο, στην ακατανόητη γραφή *καβιῶν* (10.1, στ. 465), ενώ ήδη ο J. Nicole είχε προτεί-

νει και ο Sjuuzjumon έχει αποδεχτεί τη διόρθωση της λέξης σε *καδιών*. Επιμένει, επίσης, ο τελευταίος εκδότης στο κεφάλαιο 22.4 (στ. 832) στο ρήμα *είσκομιζέσθωσαν*, σε μια περίπτωση όπου δεν γίνεται κατανοητό το τι μπορεί να δημιουργηθεί, ενώ στο ίδιο σημείο ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, ο οποίος παραθέτει στην *Εξάβιβλό* του ολόκληρο το σχετικό κεφάλαιο, έχει αντικαταστήσει το ρήμα με το ευκολοερμήνευτο *έξοριζέσθωσαν*, και τη γραφή αυτή έχει υιοθετήσει παλιότερα ο Sjuuzjumon στη δική του έκδοση. Τα παραδείγματα αυτά στοχεύουν στο να δείξουν πόσο ο J. Koder θέλησε να μείνει πιστός στην ιδιαιτερότητα του *EB* και στην παράδοση των δύο χειρογράφων.

Η έκδοση συμπληρώνεται με ένα προσεγμένο κριτικό υπόμνημα, στο οποίο σημειώνονται όχι μόνο οι διαφορές μεταξύ των δύο χειρογράφων, που ουσιαστικά είναι μόνο ορθογραφικές, αλλά και οι γραφές που έχουν προταθεί, είτε αυτές περιλαμβάνονται στις δύο παλιότερες εκδόσεις του κειμένου είτε όχι.

Στις παραλείψεις, βέβαια, πρέπει να ενταχθεί η απουσία από το υπόμνημα της πρότασης του J. Nicole να αντικατασταθεί η λέξη *νεῦρον*, στο κεφάλαιο *Περὶ τῶν σαλδαμαρίων* (13.1, στ. 563) με τη λέξη *ἄλευρον*, η οποία ταιριάζει πάρα πολύ με τα συμφραζόμενα στο σημείο αυτό του κειμένου.

Δεν είναι μέσα στις προθέσεις αυτής της βιβλιοπαρουσίασης να κρίνει τη γερμανική μετάφραση του ελληνικού κειμένου. Επειδή όμως η έκδοση δεν συνοδεύεται από σχόλια, είναι προφανές ότι με τη μετάφραση ο εκδότης παίρνει θέση σε κάποια από τα προβλήματα που παρουσιάζει το *EB*. Ακριβώς γι' αυτό θα σταθώ σε λίγες μόνο ενδεικτικές περιπτώσεις που κάνουν φανερή τη θέση του εκδότη στο πρόβλημα της οργάνωσης των επαγγελματιών στην Κωνσταντινούπολη τον 10ο αιώνα και της κρατικής παρέμβασης πάνω στην οργάνωση αυτή. Συγκεκριμένα, η προβληματική ποιή που αναφέρεται στους Ταβουλάριους (1.5 και 1.25, στ. 62-63 και 145) με την έκφραση *διὰ παιδείας παρὰ τοῦ ἐπάρχου σωφρονιζέσθω* μεταφράζεται στα γερμανικά με το πολύ γενικό *soll er vom Eparchen durch Rüchtigung bestraft werden*. Επίσης στις ποιές δεν φαίνεται στη γερμανική μετάφραση η διαφορά ανάμεσα στο *ἐκδιωκέσθω* και *ἀποπαιέσθω* (τοῦ *συστήματος*) που μεταφράζονται *ausgestossen werden* (2.11, στ. 199 και 9.6, στ. 448-9) και *ausgeschlossen werden* (6.11, στ. 332 και 9.4, στ. 434). Κατά τη γνώμη μου η παρουσία των δύο διαφορετικών εκφράσεων σημαίνει, αντίστοιχα, μια μόνιμη ή μια προσωρινή απομάκρυνση από το σύστημα.

Τέλος, ερωτηματικά συνοδεύουν τη γερμανική μετάφραση όλων των λέξεων που αναφέρονται σε είδη υφασμάτων (*ἐξάπωλα*, *ὀκτάπωλα* κ.τ.λ., ή *μεσόζηλα*, *λεπτόζηλα* κ.τ.λ.) στο κεφάλαιο *Περὶ σηρικαρίων* (8.2), των οποίων, φυσικά, η ακριβής ερμηνεία δημιουργεί τεράστια προβλήματα.

Ύστερα από όλα αυτά, γίνεται νομίζω, φανερό πόσο απαραίτητος είναι ένας λεπτομερειακός σχολιασμός του *EB*, τον οποίο και πρέπει να περιμένουμε. Η πρόσφατη έκδοση του *EB*, χωρίς να λύνει όλα τα προβλήματα, διευκολύνει οπωσδήποτε μία προσεκτικότερη μελέτη και έναν λεπτομερέστερο σχολιασμό του κειμένου, σε συνδυασμό βέβαια πάντα και με άλλα κείμενα της εποχής.

Hans Eideneier (Herausgeber), *Ptochoprodromos* [Neograeca Medii Aevi V], Köln 1991, «Romiosini», σελ. 270.

Ύστερα από τις εκδόσεις του Σπανού και του Κρασποπάτερα και άλλες μικρότερες έργασίες σχετικές με τη δημώδη βυζαντινή λογοτεχνία και γλώσσα, ο κ. Hans Eideneier, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Κολωνίας και ιδρυτής του Romiosini Verlag, έδημοσίευσε τώρα την από καιρό παρασκευαζόμενη έκδοση του *Πτωχοπροδρόμου*. Δυο από τα ποιήματα αυτά είχε εκδώσει στα *Ἄτακτα ὁ Κοραῆς* (1829), και τὸ σύνολο ὁ E. Legrand (1880) και οἱ D. C. Hesselting - H. Pernot (1910).

Ὁ νέος ἐκδότης στὴν εἰσαγωγή του θίγει τὸ θέμα τῆς ταυτότητας τοῦ ποιητῆ και τῆς προφορικότητας, ἐνῶ ὡς πρὸς τὴ μετρικὴ παραπέμπει σὲ προηγούμενα δημοσιεύματά του. Ὡς πρὸς τὴ γλώσσα δέχεται σωστά ὅτι μιὰ «κοινὴ» (χωρὶς διαλεκτικὰ στοιχεῖα) εἶχε καλλιεργηθεῖ ἀπὸ τοὺς «Dichtersänger». Αὐτὴ περίπου τὴ γλώσσα χρησιμοποιεῖ ὁ «Πτωχοπρόδρομος» συνθέτοντας γραπτῶς. Ἡ χρῆση θεμάτων και ἐκφράσεων τῆς ἥρωικῆς προφορικῆς ποιήσεως στὰ σατιρικὰ αὐτὰ ποιήματα ἔχει εἰρωνικὸ χαρακτήρα. Τὰ ποιήματα, κατὰ τὸν κ. Eideneier, πέρασαν γιὰ ἓνα διάστημα στὴν προφορικὴ παράδοση και ἀργότερα καταγράφηκαν ἀπὸ μνήμης με τὴ βοήθεια (σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις) και γραπτοῦ κειμένου.

Ἡ διαδικασία αὐτὴ φαίνεται κάπως πολὺπλοκὴ. Κατὰ τὴ γνώμη μου ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν λογίων στοιχείων (ποὺ ἀπλώνονται σ' ὅλη τὴν ἔκταση, ὄχι μόνο στὰ προοίμια και τοὺς ἐπιλόγους ὅπως συνήθως λέγεται) ἐμπόδιζε τὴν ἀπομνημόνευση. Αὐτὴ κατὰ κανόνα γινόταν ἀπὸ λαϊκοὺς ἀνθρώπους, ὄχι ἐγγράμματους. Ἄλλωστε στοὺς μέσους χρόνους ἀπομνημονεύθηκαν κυρίως ἀφηγηματικὰ κείμενα ποὺ ἔφτασαν ἔπειτα ὡς τὰ νεώτερα χρόνια ἐπιβιώνοντας στὰ νεοελληνικὰ τραγούδια. Δὲν ὑπάρχει ὁμως κανένα τραγούδι ποὺ νὰ θυμίζει τὰ *Πτωχοπροδρομικά*. (Γι' αὐτὸ ἄλλωστε δέχεται και ὁ κ. Eideneier ὅτι ἡ ἐποχὴ τῆς ἀπομνημονεύσεως τῶν κειμένων αὐτῶν κράτησε μόνο ὡς τὸν 14ο αἰῶνα).

Τὶς ἀσυνταξίες και ὑπερδιορθώσεις ποὺ παρέχουν τὰ χειρόγραφα τὶς ἀνάγει ὁ κ. Eideneier ὄχι σὲ γραφεῖς και διασκευαστές, ἀλλὰ στὸν ποιητὴ (ἢ τοὺς ποιητές): εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἀποκλείει ὅτι τὰ ποιήματα αὐτὰ γράφηκαν ἀπὸ τὸν Βυζαντινὸ λόγιον Θεόδωρο Πρόδρομο. Ἀντίθετα ἀπὸ τὸν H. G. Beck, ποὺ δεχόταν γιὰ τὸν 12ο αἰῶνα μιὰ «ἐκ τῶν ἄνω» συγκατάβαση πρὸς τὴ δημώδη γλώσσα (Σπανέας, Γλυκάς) ὁ κ. Eideneier βλέπει στὴ μικτὴ γλώσσα τῶν *Πτωχοπροδρομικῶν* τὴν προσπάθεια «χαμηλῶν και μεσαίων» ἢ «ἡμιλογίων» νὰ ἀνεβοῦν. Ἔτσι ἡ νέα ἔκδοση ἔρχεται σὲ ρητὴ ἀντίθεση πρὸς ἐκείνη τῶν Hesselting - Pernot, οἱ ὁποῖοι ἀναγνώριζαν, μέσα ἀπὸ τὶς φθορές, «les vestiges d'un texte nous ne dirons pas excellent mais relativement bon ... idées bien coordonnées et clairement exprimées» (*Poèmes prodromiques*, σ.23). Μ' αὐτὴ τὴ βασικὴ ἀρχὴ προχώρησαν οἱ δυὸ ἐκδότες στὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου. Ἀντιθέτως ὁ νέος ἐκδότης τὴν ἀποφεύγει.

Πιστεύω και ἐγὼ (ὅπως οἱ Hesselting - Pernot) ὅτι ἓνα κείμενο με προφανὴ λογοτεχνικότητα (ἡθοποιία, σύλληψη χαρακτήρων, λόγων, σκηνῶν, με συνειδητὴ

επιδίωξη τῆς σπάνιας λαϊκῆς λέξης, «μὲ ἐνάργεια καὶ χιοῦμορ», μὲ «δραστικὲς ἐκφράσεις», μὲ «ἐντονο ζωηρὸ χρωματισμὸ» (Λίνος Πολίτης, *INA*, σ. 31) φαίνεται ἀσυμφιλίωτο μὲ ὑπερδιορθώσεις, ὑπέρμετρος στίχους, καὶ ἀσύντακτα ἢ ἀσυνάρτητα τμήματα: εἶναι πιθανότερο ὅτι αὐτὰ ὀφείλονται στοὺς γραφεῖς, οἱ ὁποῖοι ἐποίκιλλαν τὴ μηχανικὴ καὶ μονότονη δουλειά τους παίρνοντας πρωτοβουλίες γιὰ ἀδέξιες καὶ περιττὲς τροποποιήσεις τῶν στίχων ποὺ ἀντέγραφαν. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι βασικὸ στὴν ψυχολογία τοῦ γραφέα.

Ὡς ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς ταύτισεως τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου καὶ τοῦ Πτωχοπροδρόμου εἶχε παλαιότερα διατυπωθεῖ μὲ στατιστικὲς μετρήσεις ὅτι στοὺς λογίους δεκαπεντασυλλάβους τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου ὑπερτεροῦν ἀριθμητικῶς τὰ ὀξύτονα πρῶτα ἡμιστίχια, ἐνῶ στὸν Πτωχοπρόδρομο τὰ προπαροξύτονα. Ἡ ἀπόψη αὐτὴ εἶχε εὐρύτερη ἀπήχηση. Ὡστόσο στὸ Συνέδριο *Neograeca Medii Aevi* τῆς Κολωνίας (1986) ἔδειξα μὲ πλήρεις πίνακες ὅτι ἡ ἀπόκλιση ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ δημώδης γλῶσσα, σὲ σχέση πρὸς τὴ λογία, ἔχει πολὺ περισσότερες προπαροξύτονες φράσεις καὶ λέξεις (στόμα της, βλέπε τον, βλάχικον, γεύσαι, γειτόνισσα, δοχειάριος, ρήματα σὲ -ώνομαι, ἐπίθετα σὲ -όπουλον καὶ -ούτσικον, σύνθετα ὅπως καλοχτένιστος, λινοβάμβακον κ.π.ἄ.). Τίποτε ἐπομένως δὲν διδάσκουν τὰ ἡμιστίχια ποὺ λήγουν μὲ τοὺς παραπάνω τύπους, σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ταύτισης ἢ μὴ ταύτισης τῶν ποιητῶν.

Ὁ κ. Eideneier δὲν χρησιμοποιεῖ πιά τὸ ἐπιχείρημα τῶν τόνων, ἐξακολουθεῖ ὅμως γιὰ τοὺς ἄλλους λόγους ποὺ ἀναφέραμε νὰ χωρίζει κατηγορηματικὰ τὸν λόγιο ποιητὴ ἀπὸ τὸν Πτωχοπρόδρομο, τὸν ὁποῖο τοποθετεῖ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 12ου αἰώνα. Τὴν ἀπόδοση τῆς πατρότητας τῶν ποιημάτων στὸν Θεόδωρο Πρόδρομο στὰ χειρόγραφα καθὼς καὶ τὶς ἀφιερώσεις στοὺς αὐτοκράτορες Ἰωάννη καὶ Μανουὴλ Κομνηνὸ τίς θεωρεῖ «Fiktion». Πρόκειται κατὰ τὸν νέο ἐκδότη γιὰ μιὰ «Betteldichtung», «ἐπαιτικὴ ποίηση», ποὺ συμβατικὰ ἐπιγράφεται τοῦ Προδρόμου, ὅπως ἔγραφαν τοῦ Σπανέα γιὰ τὰ παραινετικά. Οὔτε ἡ αἴτηση χρημάτων ποὺ διατυπώνεται στὰ *Πτωχοπροδρομικά* πρέπει κατὰ τὸν κ. Eideneier νὰ ἐκληφθεῖ ὡς πραγματικὴ.

Ὡστόσο τὸ ὅτι δὲν ζητοῦνται πρόσθετα ποσὰ πέρα τῶν ἤδη καταβαλλομένων, μὲ τὰ ποιήματα αὐτὰ (πρβ. τὴ ρεαλιστικὴ λεπτομέρεια *μηναίου, ρόγας καὶ φιλοτιμιῶν* στὸ Π 64) φαίνεται μᾶλλον ἀπίθανο, ὅπως θὰ ἦταν περίεργο καὶ τὸ νὰ ζητοῦν κάποιοι ἀνώνυμοι χρήματα γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Προδρόμου. Σκέπτεται ἄλλωστε κανεὶς ἂν θὰ ἦταν εὐκόλο, μὲ τὶς δομὲς ζωῆς καὶ νοοτροπίας στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ 12ου αἰώνα, μὲ τὴ θεοκρατικὴ ἀντίληψη καὶ τὸ κύρος τοῦ ἄθικτου ἀκόμη βασιλικοῦ ἀξιώματος, καθὼς καὶ μὲ τὴν αὐστηρότατη ἀστυνόμευση (θῦμα τῆς ὁποίας ἔπεσε ὁ Γλυκάς) νὰ κυκλοφοροῦν σατιρικὰ ποιήματα μὲ ὀνομαστικὴ ἀναφορὰ στὸν αὐτοκράτορα ἢ στὸν σεβαστοκράτορα, χωρὶς αὐτὸ νὰ εἶναι ἐν γνώσει τῆς αὐλῆς. Ἐπειτα, τί νόημα θὰ εἶχε (ἂν τὰ τέσσερα ποιήματα γράφηκαν στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 12ου αἰώνα ὅπως δέχεται ὁ κ. Eideneier) ἡ κατασκευὴ ἀφιερώσεως στὸν πεθαμὲνο στὰ 1143 αὐτοκράτορα Ἰωάννη; Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἡ χρονολόγηση τοῦ ποιήματος ΠΙ στὰ 1175 (βάσει ἱστορικῶν ἀναφορῶν στοὺς στίχους 36 κ.έ.) φαίνεται πολὺ χαμηλὴ σὲ σχέση πρὸς τὴν

προηγούμενη χρονολογία. Τους στίχους αυτούς, που είναι και από άλλες απόψεις ύποπτοι, δέν τους είχαν συμπεριλάβει στο κείμενο οι δυο προηγούμενοι εκδότες.

Ἡ ἄποψη ὅτι τὰ ποιήματα ἀποδόθηκαν στὸν Θεόδωρο Πρόδρομο χωρὶς νὰ εἶναι δικά του, ὅτι ἀποτελοῦν παρωδία καὶ διακωμώδηση τοῦ λογιῶν Προδρόμου (ὁ ὁποῖος πράγματι ζητοῦσε κάπου κάπου σὲ ἔργα του οἰκονομικὴ ἐνίσχυση ἀπὸ τὴν αὐλή), ἐπίσης ἡ ἄποψη ὅτι οἱ συγγραφεῖς εἶναι πολλοί, αὐτὰ ὅλα εἶχαν καὶ παλαιότερα ὑποστηριχθεῖ. Ἦδη οἱ Hesseling-Pernot μιλοῦν γιὰ «*caricature du Prodrome*» (ἔ.ἀ., σ. 22). Ἐπίσης ὁ Λίνος Πολίτης (ἔ.ἀ., σ. 31) γράφει: «Ἐπειδὴ ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος ἦταν ἀρκετὰ γνωστὸς γιὰ παρόμοια αἰτητικὰ ποιήματα ὁ ἀγνωστος (ἢ οἱ ἀγνωστοί) συγγραφεῖς βάζουν τὰ λόγια τους στὸ στόμα του». Στὴν πραγματικότητά ὅμως δέν διακωμωδεῖται ὁ Πρόδρομος, οὔτε ἡ αἴτηση χρημάτων εἶναι τὸ κύριο στοιχεῖο. Τὸ ἀντικείμενο τῆς σάτιρας στὰ ποιήματα αὐτὰ εἶναι διαφορετικὸ καὶ πολὺ εὐρύτερο: ἡ οἰκογενειακὴ ζωὴ τοῦ μικροαστοῦ καὶ τοῦ λογιῶν, ἡ ἐριστικὴ σύζυγος, ἡ ζωὴ τοῦ τεχνίτη, ἡ ζωὴ τῶν ἡγουμένων καὶ τῶν μοναχῶν, «μιά εἰκόνα τῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς» ὅπως λέει ὁ ἴδιος ὁ Πολίτης.

Ἐνεκα ὅλων αὐτῶν ἴσως θὰ ἀξιζε τὸν κόπο νὰ δημοσιευθοῦν καὶ νὰ συζητηθοῦν καὶ πάλι στὴ νέα ἐκδοσὴ οἱ συναφεῖς μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ταυτότητας «*πτωχοπροδρομικοί*» στίχοι τοῦ λογιῶν Προδρόμου, ἡ λογία μορφή τοῦ Ἐπιγράμματος μ' ἔλεγεν καὶ ἄλλα πού συγκέντρωσαν οἱ Hesseling-Pernot (ἔ.ἀ., σσ. 19-21). Δέν φαίνεται νὰ πρόκειται γιὰ «μίμηση» οὔτε γιὰ κοινούς τόπους. Ἀποδόθηκαν στὸν Πρόδρομο καὶ κείμενα πού δέν ἦταν δικά του, ἀλλὰ αὐτὸ δέν ἀρκεῖ γιὰ νὰ τοῦ ἀφαιρεθοῦν ὅσα ἐνδεχομένως τοῦ ἀνήκουν. Ἡ ταύτιση τῶν δύο προσώπων εἶναι πιθανὴ καὶ μάλιστα θὰ ἦταν περίεργο ἂν ὁ πολυγραφότατος, «εὐφυέστατος» καὶ συχνὰ σατιρικὸς (στὰ λόγια ἔργα του) Πρόδρομος δέν εἶχε δοκιμάσει, ὅπως ἄλλοι σύγχρονοὶ του, καὶ τὴν χρῆση τῆς δημώδους γλώσσας.

Σχετικὰ μὲ τὸ ποίημα πού εἶχε δημοσιεύσει ὁ Majuri στὰ 1919 ὁ κ. Eideneier δέχεται «ἐκπληκτικὴ μετρικὴ ὁμοιότητα» πρὸς τὸν λεγόμενον «*Μαγγάνειο Πρόδρομο*». Τὸ «*Majuri-Gedicht*» (μὲ πλῆθος συγκεκριμένων ἀναφορῶν σὲ πρόσωπα καὶ πράγματα) ἔπρεπε, νομίζω, νὰ συμπεριληφθεῖ στὴν ἐκδοσὴ. Πάντως ἡ ἄποψη τοῦ Majuri περὶ τοῦ Προδρόμου ὡς μιμογράφου ὀρθὰ ἀπορρίπτεται ἀπὸ τὸν κ. Eideneier. Τὰ πολὺ προσωπικὰ ἐρωτικὰ ποιήματα πού ἐξέδωσε ὁ Legrand στὰ 1891 (σημαντικὰ γιὰ τὴν πρωτοτυπία καὶ σκοτεινότητά τους) θὰ ἔπρεπε ἐπίσης νὰ ἐπανεξετασθοῦν.

Στὸ κεφάλαιο τὸ σχετικὸ μὲ τὴν «ποιητικὴ σύνταξη» ὁ ἐκδότης ἐξετάζει μὲ πλῆθος δειγμάτων τὰ τυπικῶς ἐπαναλαμβανόμενα στοιχεῖα, τοὺς τύπους καὶ λέξεις πού ἐπανερχοῦν στὴν ἴδια θέση, ἀλλὰ καὶ τίς μετακινήσεις, τροποποιήσεις καὶ ἀλλαγές λέξεων ἀπὸ χειρόγραφο σὲ χειρόγραφο. Ἐτσι «ποιητικὴ σύνταξη» δέν εἶναι μόνον ἡ σύνταξη ἐνὸς κειμένου, ἀλλὰ καὶ ὅλης τῆς ρευστῆς καὶ ἐναλλασσόμενης παράδοσός του. Ἐξετάζονται οἱ ἐναλλαγές «συνωνύμων μὲ ἢ χωρὶς φωνητικὴ συγγένεια», οἱ «παραλλαγές μὲ νόημα» ἢ «χωρὶς νόημα», καὶ οἱ «χειροτερεύσεις». Ἡ βία τῶν διακρίσεων αὐτῶν ἐξαγωγῆ συμπερασμάτων ὡς πρὸς τὴν προφορικότητα καὶ τὴν ἐποχὴ στὴν ὁποία προσιδιάζει ἡ μιὰ ἢ ἡ ἄλλη

κατηγορία αλλαγών, δύσκολα θα θεωρηθεῖ αποδεδειγμένη. Νομίζω ὅτι οἱ ἀλλαγές πρὸς τὸ λογιότερο ἢ δημωδέστερο, πρὸς τὸ ἤχητικά ὅμοιο ἢ ἀνόμοιο, πρὸς τὸ λογικὸ ἢ τὸ παράλογο ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ νοοτροπία, τὸ βαθμὸ εὐφυΐας καὶ τὴν ἐκάστοτε διάθεση τῶν γραφῶν ἀσχέτως ἐποχῆς. Ὑπάρχουν ἀνάλογα καὶ στὰ χειρόγραφα τοῦ 15ου, 16ου καὶ 17ου αἰώνα. Ὑπάρχουν καὶ σὲ ἔντυπα. Προβληματικὴ εἶναι καὶ ἡ θεωρία τῶν «παρακουσμάτων», στὴν ὁποία ὁ ἐκδότης ἔχει ἀφιερώσει καὶ προηγούμενες ἐργασίες του. Γράφει ὁ γραφέας τοῦ Πτωχοπροδρόμου *σανίδιν οὐκ εὐψύχει ἀντὶ ἐψηχη* «τρίφτηκε» (I 84) ἐπειδὴ «παρακούσε» στὴν ὑπαγόρευση ἢ ἐπειδὴ εἶχε παρακούσει παλαιότερα σὲ μιὰν ἀπαγγελία καὶ θυμὸταν ἀκόμη τὸ ἐσφαλμένο καὶ χωρὶς νόημα *εὐψύχει*; Μᾶλλον μηχανικὰ καὶ ὑποσυνείδητα οἱ ἀπλοῖκοι αὐτοὶ ἄνθρωποι, τὴν ὥρα ποὺ ἀντέγραφαν, ἔνιωθαν κάποτε τὴν τάση γιὰ ἄσκοπους καὶ ἄτοπους «ἐξευγενισμούς» καὶ παραδιорθώσεις. Κανένα τέτοιο «παρακούσμα» δὲν παρατηρήθηκε στὴν ὄντως προφορικὴ ποίηση τοῦ Ἄρμουρη καὶ τῶν παραλλαγῶν του.

Σὲ ἰδιαιτέρο κεφάλαιο ἐκτίθεται ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο καταρτίσθηκε τὸ κείμενο. Ὡς βᾶση ἐτέθη τὸ παλαιότερο χειρόγραφο, χωρὶς νὰ γίνεταί προσπάθεια ἀνασυγκροτήσεως τοῦ ἀρχετύπου καὶ χωρὶς νὰ παραλαμβάνονται γραφές ἀπὸ τὰ νεώτερα χειρόγραφα ἀκόμη καὶ ὅταν φαίνονται καλύτερες· τέτοιες γραφές χρησιμοποιοῦνται μόνο ὅταν διαπιστώνονται, στίς ἀντίστοιχες θέσεις, φθορὲς στὸ βασικὸ χειρόγραφο. Χωριστὴ ἔκδοση κατὰ χειρόγραφο δὲν ἔγινε, διότι οἱ διαφορὲς τῶν ἄλλων (παραλλήλων καὶ νεωτέρων) χειρογράφων, γιὰ τὰ ποιήματα II, III, IV, ὅπως λέει ὁ κ. Eideneier, δὲν εἶναι τόσο σημαντικὲς ὥστε τὰ χειρόγραφα νὰ ἀξίζουν χωριστὴ ἔκδοση. Διαφορετικὴ ἐκτίμηση τῶν πηγῶν, σὲ σχέση πρὸς τὴν ἔκδοση Hesselings-Pernot γίνεται γιὰ τὰ ποιήματα III, IV. Τὰ ποιήματα ἐκδίδονται (σωστά) μὲ τὸ πολυτονικὸ, ἀλλὰ (ἐπίσης σωστά) καὶ μὲ ὀρισμένες ἀπλοποιήσεις. Ἀκολουθοῦν οἱ ἀντιστοιχίες τῶν ἀριθμῶν στίχων τῶν ποιημάτων II, III, IV πρὸς τὴν ἔκδοση Hesselings-Pernot καὶ ἀντίστροφα. Τῶν δυὸ τελευταίων ἀντεστράφη ἡ ἀρίθμηση στὴ νέα ἔκδοση, δηλαδὴ προτάχθηκε τὸ Ἄνάθεμα τὰ γράμματα τοῦ *Κατὰ ἠγουμένων*. Στὰ κείμενα παρατηροῦμε τὰ ἀκόλουθα:

I 46: Ἄπιθανη ἡ παράθεση στὸν ἴδιο στίχο τοῦ ἀρχαίου καὶ μεσαιωνικοῦ *ποῖον* καὶ τοῦ νεοελληνικοῦ *ποιόν*. Γρ. *ποῖον* καὶ τίς δυὸ φορές, μὲ συνίτηση στὴ δεύτερη. Ἄνάλογα εἶναι τὰ *φιλοτιμιάς* (II 64), *ἀτιμῶν* (IV 147), *ποδεᾶς* (IV 190). Οἱ τύποι σὲ *-ία* καὶ *-εᾶ* πρέπει νὰ τηρηθοῦν.

I 61: *δὸς ὁποῦ κελεύεις*. Γρ. *δὸς ὅπου κελεύεις*. «Δῶσε (τὰ φορέματα ποῦ μοῦ χάρισε) ὅπου ὀρίσεις, δηλαδὴ σὲ ὅποιον (ἢ ὅποιαν) θέλεις».

I 84: *σανίδιν οὐκ ἐψηχθη* (τὸ χειρόγραφο *εὐψύχει*). Γρ. *ἐψηχη*, δεύτερος παθητικὸς ἀόριστος τοῦ *ψηχώ*, πρβ. *γράφομαι-εγράφη*, *ψύγομαι-ἐψύγη*.

I 142: τὸ «*τί θαρρεῖς*» τὸ «*τίς εἶσαι*». Γρ. *τίς εἶσαι*. Ἀρρυθμὸς τονισμὸς τῆς ἐβδόμης συλλαβῆς τοῦ δεκαπεντασυλλάβου παρατηρεῖται καὶ στὰ III 62 *αὐτὸς μικρὸς οὐδὲν εἶδεν*, III 247 *παπᾶς γραμματικὸς εἶσαι*. Γιὰ ὀρισμένους ἄτονους ρηματικούς τύπους στὸν δημῶδη βυζαντινὸ δεκαπεντασύλλαβο, μὲ παραδείγματα καὶ ἀπὸ ἄλλα κείμενα, βλ. Ἀλεξίου, Ἄκριπτικά, 1979, σ. 89.

III 3: Μὲ τὴν προτίμηση τοῦ ἀσυναίρετου *χρυσῶν* (πρβ. *λοετροῦ* III 62, ἐνῶ ἄλλοῦ σωστά *λουτροῦ*) διασπᾶται τὸ γνωστὸ «μικτὸ ὕφος» τῆς δημῶδους βυζαντινῆς γραμματείας.

Είναι και εδώ προφανές ότι οι όμηρικοί τύποι εισήχθησαν από «λογιότερους» γραφείς.

III 72: *καὶ πείσῃθι γεροντικούς καὶ πατρικούς σου λόγους*. Γρ. μου, ἀφοῦ μιλεῖ ὁ πατέρας. Πιθανῶς εἶναι τυπογραφικὸ λάθος.

III 131 κ.έ.:

Ἀνάθεμά με, βασιλεῦ, ὅταν στραφῶ καὶ ἰδῶ τον

τὸ πῶς ἀνακομβῶνεται κατὰ τῆς μαγειρείας κτλ.

Ἡ παράλειψη τοῦ στίχου *ἂν οὐ κινῶν τὰ σάλια μου* (ποῦ πέρασε στὸ ὑπόμνημα, ἂν καὶ ὑπάρχει στὸν καλὸ παρισινὸ κώδικα G) ἀφήνει ὅλη τὴν πρόταση ἡμιτελή. Πρβ. τὴν ἴδια ἔκφραση στὴν πλήρη μορφή της στὸ III 156 κ.έ.:

Ἀνάθεμά με, βασιλεῦ, καὶ τρισανάθεμά με

ἔαν οὐ ζηλεύω πάντοτε τοὺς χειροτεχνάρους!

Πρβ. καὶ Βέλθ. 44:

Ἀνάθεμά με, Βέλθανδρε, ἂν ἐγὼ σὲ κρατήσω.

Ἔτσι λέγεται καὶ σήμερα μὲ ἀπλή βεβαιωτικὴ ἔννοια *«ἀνάθεμά με, ἂν σοῦ λέω ψέματα»*, *«ἀνάθεμά με, ἂν δὲ σὲ δέιρω»* κ.ἄ. Μόνο του τὸ *ἀνάθεμά με* δὲν σημαίνει τίποτε.

III 250 κ.έ. "Οτι *χαλᾶ* τὸ κατώγωνιον καὶ τοῦτο (τὸ κατώγωνιον) θὰ *πλακώση* τοὺς ἐνοίκους (ποῦ βρίσκονται στὸ ἀνώγειον, πρβ. 262 *κάτω κἀγὼ κατῆλθον*) φαίνεται παράλογο. Κάποια διαταραχὴ ἢ νοθεία φαίνεται ὅτι ὑπάρχει σ' ὅλο αὐτὸ τὸ μέρος 237 κ.έ. ὅπου ὁ *γραμματικός* ἐπανέρχεται περιέργως εἰς τοῦ πατρός του τὸ *κελλίν*. Δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ μοναστήρι, ὅπως σημειώνεται στὴ σ. 230, ὅπου πάντως πολὺ σωστὰ ἐκφράζεται ἀμφιβολία ἂν τὸ ἐπεισόδιο ἀνήκει στὸ ἀρχικὸ ποίημα. Πράγματι ἐδῶ περνοῦμε ἀπὸ τὴν ἀπλή «ἀντιγραφή μὲ παραδιορθώσεις» στὴ «διασκευαστικὴ ἐπεξεργασία μὲ προσθήκες».

IV 402 κ.έ. Οἱ ἠγούμενοι τρῶνε *λαλάγρια* (τηγανίτες), *ἡμεῖς δὲ τὸ ἀλαλάν τους*. Ἡ ἔννοια εἶναι «αὐτοὶ καλοπερνοῦν, ἐνῶ ἡμεῖς ἀναστενάζομεν», πρβ. IV 515 *ἄς καταπίνῃ στεναγμόν*. Τὸ κτητικὸ *τους* ἀνατρέπει ὅλη αὐτὴ τὴν εἰκόνα, γι' αὐτὸ οἱ γραφεῖς τῶν σχελιαστικῶν ἐπιφωνημάτων χωρὶς κτητικὸ, ποῦ εἶναι στὸ ὑπόμνημα, ὑπερέχουν. «Αὐτοὶ ἔχουν καλοφαγία, καὶ ἡμεῖς τὸ ἀλίμονο».

Ἡ γερμανικὴ μετάφραση τῶν τεσσάρων ποιημάτων σὲ δεκαπεντασύλλαβο εἶναι πιστὴ καὶ ἀποδίδει μὲ ἐπιτυχία τὸν σατιρικὸ τόνου τοῦ πρωτοτύπου. Ὅπως εἶναι φυσικὸ σὲ μιὰ ἐργασία ποῦ κράτησε χρόνια, ὑπάρχει κάποια ἀπόκλιση ἀπὸ ἐρμηνεῖες ποῦ δίδονται στὸ Γλωσσάριο. Ἡ λ. *κερατᾶς* (I 20) μεταφράζεται «Hornkrankheit», ἐνῶ στὸ Γλωσσάριο (σωστὰ) «Nagelkrankheit».

Στὶς Σημειώσεις δίδεται κυρίως ἡ δομὴ τοῦ καθενὸς ποιήματος, καὶ ἄλλες ἐνδιαφέρουσες καὶ χρήσιμες παρατηρήσεις. Θὰ θέλαμε ὅμως καὶ τὴ συνηθιζόμενη στὶς κριτικὲς ἐκδόσεις συζήτηση σχετικὰ μὲ τὴν προτίμηση ἢ ἀπόρριψη γραφῶν. Πάντως ὁ κ. Eideneier ρητὰ δηλώνει (σ. 80) ὅτι δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ προχωρήσει στὴν ἀντιπαράθεση πρὸς τοὺς προηγούμενους ἐκδότες.

Στὸ Γλωσσάριο παρατηροῦμε τὰ ἀκόλουθα: *ἀπομεριμνημένος* δὲν σημαίνει «traurig», ἀλλὰ τὸ ἀντίθετο «ξένοιαστος», πρβ. Ἄκρ. Ἔσκ. 847 *ἀπεμερίμνησες καὶ ἀμέριμνα κοιμᾶσαι*, καὶ 1615/16 *ἀπομερίμνησεν / καὶ μέριμναν οὐδὲν εἶχεν* κτλ. Ἐντὶ *βρόμος* γρ. *βρῶμος* (πρβ. Τσοπανάκης, *Κρητολογία* 8, 1979, σ. 63). Ἡ λέξη ὑπάρχει ἤδη στὸν Φρόνιχο καὶ ἡ γραφικὴ ἐτυμολόγησή τοῦ Χατζιδάκι εἶναι ξεπερασμένη. Στὸ χωρίο I 108 *κουτσοπαρδάλης* (ἔχι -ος) θηλ. -άλα, σημαίνει «κουτσός», πρβ. *παρδάλης*, *παραντάλης* καὶ *παρανταλίζω* στὸ κρητικὸ

1. Ὁ ἐκδότης εἰσάγει τοὺς λαϊκότερους καὶ νεώτερους τύπους *ἀνάθεμαν* καὶ *χειροτεχνάρους*, ὅπως ἀλλοῦ τὸν τύπο *κερὰ* ἀντὶ *κυρά*

ιδίωμα. Για τὸ κυτάζω ὁ κ. Eideneier ἐπανήλθε στὴν ἐτυμολογία ἀπὸ τὸ κυπτάζω, γι' αὐτὸ γράφει μὲ υ (πρβ. Glotta 67, 1989, σ. 245 κ.έ.), ἀλλὰ πρβ. ΠΔ Ἑσμ. δσμ. Α' 7 ποῦ ποιμαίνεις, ποῦ κοιτάζεις: τὸ ρῆμα πῆρε τὴ σημασία «σταλίζω, φυλάσσω, β λ έ π ω τὰ πρόβατα» καὶ ἔπειτα ἀπλῶς «βλέπω». Στὸ χωρίο IV 55 μέση (ὄχι Μέση) εἶναι ἡ «μέση τῆς κνήμης» ὅπως στὸν Ἑρωτόκριτο Γ 1758. Πουλίσιν ἐπίσης στὸ IV 120 δὲν εἶναι τοπωνύμιο: γρ. διάβα ὡς τὸ πουλίτσιν, πρβ. σήμερα «νὰ πᾶς καὶ νὰ ῥθεις σὰν τὸ πουλί», δηλαδὴ «γρήγορα». Στὸ III 16 σὺ κράτος τῶν ρηγιναρχῶν, εἶναι γεν. πληθ. τῆς λ. ρηγιναρχης, ὄχι μετοχῆ-ρῆμα ὅπως στὸ Γλωσσάριο «als Rex herrschen». Ἐνὺπαρκτο τὸ ρ. σφαλιζουρωμανίζω (σφαλίζου, ρωμανίζουσι στὸ C) καὶ σωστὰ εἰσήχθη διαφορετικὴ γραφὴ στὸ IV 139, ἐπομένως μποροῦσε νὰ λείπει στὸ Γλωσσάριο. Εὐστοχότατη ἡ διόρθωση καὶ ἐρμηνεία τοῦ ὡς τώρα ἀκατανόητου τανταντραγάτην στὸ I 20, ποῦ διορθώνεται σὲ τανταντρατάνην βάσει τοῦ Γεωπονικοῦ τοῦ Ἀγαπίου Λάνδου: ταρτάνα «τεταρταῖος, ρίγος». (Ἡ λέξη εἶναι καὶ στὶς δύο περιπτώσεις θηλυκοῦ γένους).

Πίνακας κυρίων ὀνομάτων δὲν δίδεται, ἀλλὰ τὰ ὀνόματα παρεμβάλλονται στὸ Γλωσσάριο, ἀσχολίαστα, ἂν καὶ ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν ἱστορικὸ καὶ χρονολογικὸ ἐνδιαφέρον (ἴσως γιὰ μιὰ διασκευαστικὴ προσθήκη). Ἐτσι Νέεμαν στὸ III 38 εἶναι ὁ Στέφανος Νεμάνια.

Γενικὰ ἡ ἔκδοση τοῦ Πτωχοπροδρόμου ἀπὸ τὸν κ. Eideneier προωθεῖ ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς τὴ σχετικὴ ἔρευνα. Εἶναι ἄριστο δείγμα τῆς «συντηρητικῆς ἐκδοτικῆς μεθόδου» (ἡ ὁποία ἔχει καὶ ἄλλους θιασῶτες) καὶ ποῦ συνδυάζεται, στὸν κ. Eideneier, μὲ μιὰ πρωτότυπη ἐξέταση καὶ ἐκτίμηση τῆς παραδόσεως τῶν κειμένων. Ὁ ἴδιος ἔχει πλήρη αἴσθηση τῆς «ἴσως ὑπερβολικῆς δυσπιστίας του», ὅπως γράφει (σ. 39), σχετικὰ μὲ τὸ ἂν εἶναι δυνατὸς ἕνας καθορισμὸς τοῦ ὕφους τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου. Ἡ δική μου γνώμη εἶναι ὅτι ὅπως ἡ «μέθοδος ἀποκαταστάσεως» τῶν κειμένων διατρέχει τὸν κίνδυνο νὰ ὑποκαταστήσει στὸν ποιητὴ τὸν φιλόλογο, ἔτσι καὶ ἡ «συντηρητικὴ μέθοδος» μπορεῖ νὰ ὑποκαταστήσει στὸν ποιητὴ τοὺς γραφεῖς καὶ τοὺς διασκευαστές. Νομίζω ὅτι δὲν ἔχομε ἄλλο τρόπο ἀπὸ τὴν ἐπιλογή τῶν καλυτέρων γραφῶν (ὄχι μόνο βάσει τῆς «στεμματικῆς» θέσης τῶν χειρογράφων) κατὰ τὸν τρόπο ποῦ ἐκθέτει γιὰ τοὺς κλασικοὺς ὁ M. L. West (*Textual Criticism* κτλ. σ. 50 κ.έ., βλ. κυρίως «The absurdity of following whatever is regarded as the best manuscript» κτλ.). Ἐχει ἀποδειχθεῖ ὀριστικὰ ὅτι ἀκόμη καὶ οἱ χειρότερες πηγὲς ἐνὸς κειμένου (π.χ. ὁ Ἀπόκοπος τοῦ χφ. τῆς Βιέννης) σώζουσι αὐθεντικὰς γραφὰς τοῦ ποιητῆ ποῦ δίδουσι τὴ λύση σὲ προβληματικὰ χωρία. Ὁ λόγος εἶναι ἀπλός: κανεὶς διασκευαστὴς δὲν ἀλλάζει τὰ πάντα, ἀπὸ τὴ μιὰ ὡς τὴν ἄλλη ἄκρη, στὸ κείμενο ποῦ διασκευάζει. Γνώμων γιὰ τὴν ἐπιλογή θὰ εἶναι τὸ ὕφος τοῦ κειμένου, ποῦ σαφῶς τὸ γνωρίζομε. Δὲν νομίζω ὅτι ὁ φιλολογικὸς ἀγνωστισμὸς στὸ χῶρο τῶν μεσαιωνικῶν ἐλληνικῶν, μὲ τόσο πλοῦτο κειμένων, εἶναι δικαιολογημένος.

Εἶναι πάντως ἀλήθεια ὅτι ἡ κατὰ διάφορους τρόπους ἀντιμετώπιση τοῦ ἐκδοτικοῦ προβλήματος εἶναι ἀπὸ κάθε ἀποψη χρήσιμη. Ἐτσι ἐκτὸς τῆς ἄριστης «κατὰ τὸ βασικὸ χειρόγραφο» ἔκδοσης τοῦ κ. Eideneier καὶ τῆς «ἐπιλεκτικῆς σύνθεσης» τῶν Hesselting-Pernot, θὰ χρειασθεῖ πιθανῶς στὸ μέλλον καὶ μιὰ ἀκόμη συντηρητικότερη «διπλωματικὴ» ἔκδοση, χωριστά, κάθε μιᾶς ἀπὸ τίς πηγὲς τοῦ κειμένου. Κάτι ἀνάλογο ἐσχεδίαζε ἀρχικὰ ὁ ἴδιος ὁ κ. Eideneier. Ἴσως μιὰ τέτοια κατὰ χειρόγραφο ἔκδοση, διευκολύνοντας τὴ συγκριτικὴ μελέτη τῶν πηγῶν, θὰ βοηθήσει στὴν ἐκτίμηση τοῦ χαρακτήρα καὶ τῆς ἀξιοπιστίας τῆς κάθε μιᾶς.

Ἡ ἔκδοσι τοῦ *Πτωχοπροδρόμου* διακοσμεῖται μὲ εὐθυμα σίτσα, σύμφωνα μὲ τὸ σατιρικὸ πνεῦμα τῶν ποιημάτων, ποὺ ἔφτιασε ἐπίτηδες γιὰ τὸ βιβλίο ὁ κ. Ἀλέκος Φασιανός, καὶ ποὺ παριστάνουν καλογέρους, ἡγουμένους, αὐτοκράτορες καὶ «ἐπιτυχημένους» καλοφαγάδες.

Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

Robert S. Nelson, Theodore Hagiopeitrites. A Late Byzantine Scribe and Illuminator. Text & Plates. [Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, Band IV], Wien 1991, 4ο, σελ. 152, πίνακες 92.

Ὅπως εἶχε ἐπισημάνει πρὶν ἀπὸ μερικά χρόνια ὁ καθηγητὴς Β. Ἀτσαλὸς (*Ελληνικά* 34, 1982/3, 259-260), στὴν ἐρευνα τῶν διακοσμημένων χειρογράφων ὑπάρχει μιὰ βασικὴ αδυναμία, ποὺ ἐντοπίζεται στὸ ὅτι ἡ μελέτη τῆς διακόσμησής τους γίνεται τὶς περισσότερες φορές ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν παλαιογραφία καὶ τὴν κωδικολογία. Αὐτὰ τὰ ἔγραφε μὲ ἀφορμὴ τὴ βιβλιοκρισία τοῦ ἔργου τοῦ I. Spatharakis (*Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453*, Leiden 1981), ἐνὸς ἔργου ποὺ δὲν παρουσίαζε αὐτὸ τὸ μειονέκτημα. Πιστεύω ὅτι καὶ ἡ ἐργασία τοῦ Nelson εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ αὐτὴ τὴν αδυναμία, μόνον ποὺ στὴν περίπτωσή του, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Σπαθαράκη, τὸ προβάδισμα δίνεται στὴν παλαιογραφία-κωδικολογία καὶ ἀκολουθεῖ ἡ διακόσμηση.

Ὁ συγγρ. εἶναι κυρίως ἱστορικός τῆς τέχνης. Μποροῦμε ἐπομένως νὰ υποθέσουμε ὅτι ἀρχισε νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸν Θεόδωρο Ἀγιοπετρίτη (= Α.) ὄχι ὡς βιβλιογράφο, ἀλλὰ ὡς διακοσμητὴ τῶν χειρογράφων του. Ἀπὸ τὴ στιγμή ὅμως ποὺ ἀποφάσισε νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ σύνολο τῆς παραγωγῆς τοῦ Α., δικαιολογημένα δὲν περιόρισε τὴν ἐρευνά του στὴ δευτερεύουσα ἐνασχόληση τοῦ σημαντικώτατου αὐτοῦ τεχνίτη, τὴ διακοσμητική. Ἡ παρούσα ἐργασία τοῦ Nelson ἀποτελεῖ μιὰ ολοκληρωμένη μελέτη γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Α. καὶ τὸ ἔργο του, καὶ ικανοποιεῖ, πιστεύω, τοὺς ἐνδιαφερόμενους ἐπιστήμονες.

Τὸ πρῶτο τεύχος (Text) ἀρχίζει μὲ ἕναν μεστό σὲ περιεχόμενο πρόλογο (σὲ γερμανικὴ γλῶσσα) τοῦ ἐκδότη τῆς σειράς, καθηγητὴ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ H. Hunger, καὶ ἀκολουθεῖ ὁ πίνακας συντομογραφιῶν (σσ. 9-12).

Στὴ σύντομη ἀλλὰ κατατοπιστικὴ εἰσαγωγή (σσ. 15-19) ὁ συγγρ. δίνει πληροφορίες γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν ἐννέα κεφαλαίων τῆς ἐργασίας του, παραθέτει ἕναν κατάλογο μὲ τὰ 27 χφ που συνδέονται, κατὰ τὴ γνώμη του, μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο μὲ τὸν Α., καὶ τὰ ὁποῖα ἀπέτελεσαν τὴ βάση τῆς ἐρευνάς του, καὶ μὰς ἐνημερώνει βιβλιογραφικὰ γιὰ ὅ,τι ἔχει γραφτεῖ πρὶν ἀπὸ αὐτὸν γιὰ τὸν Α¹.

1. Στὸ τέλος τῆς εἰσαγωγῆς (Postscript a) ὁ συγγρ. σημειώνει τὴν πληροφορία ὅτι τὸ χφ

Στο κεφ. I (Colophons: Origins and Self-image, σσ. 20-26) εξετάζονται τα βιβλιογραφικά σημειώματα των χφφ του Α., που αποτελούν και τη μόνη μας πηγή βιογραφικών και άλλων στοιχείων γι' αυτόν, δεν είναι όμως αρκετά για να διαφωτίσουν την προσωπικότητά του. Ο συγγρ. ασχολείται εν εκτάσει με τον τόπο καταγωγής του βιβλιογράφου προσπαθώντας να εξηγήσει το προσωνύμιο Αγιοπετρίτης, και κυρίως με τον χώρο όπου έδρασε. Με πολύ πειστικά επιχειρήματα επανέρχεται στην άποψη του Turyn, ο οποίος πρώτος συνέδεσε τον Α. με τη Θεσσαλονίκη.

Στο κεφ. II (Script, σσ. 27-37) ο συγγρ. μελετά τα χαρακτηριστικά της γραφής του Α. και την εξέλιξή της. Τα 16 χφφ που φέρουν βιβλιογραφικό σημείωμα και έτος αντιγραφής καλύπτουν ένα διάστημα 30 ετών (1277/8-1307/8). Ο Α. δεν διστάζει από το τρίτο κιόλας χφ της σειράς (1283/4) να υπογράφει ως *καλλιγράφος*, και ο τίτλος αυτός του αξίζει πραγματικά. Η καλλιγραφική γραφή του Α. έγινε αντικείμενο μελέτης και πριν από τον Nelson. Ο Λ. Πολίτης, γνωρίζοντας 15 χφφ, πρότεινε η χαρακτηριστική γραφή να ονομαστεί «style d'Hagiopétritès», ενώ οι Hunger και Prato προτιμούν τον γενικότερο όρο «archaisierende Minuskel». Ο συγγρ. από την πλευρά του φαίνεται να προκρίνει την ονομασία «early Palaeologan liturgical script». Νομίζω πως πρόκειται για έναν επιτυχή όρο που μπορεί να καθιερωθεί, επειδή χαρακτηρίζει την εποχή και τον σκοπό για τον οποίο χρησιμοποιήθηκε η γραφή αυτή.

Και μόνο το γεγονός ότι για το κεφ. III (Ornament, σσ. 38-57) διαθέτει ο συγγρ. διπλάσιο αριθμό σελίδων από ό,τι για τα άλλα κεφάλαια δείχνει τα ιδιαίτερα ενδιαφέροντά του. Ο Α. εκτός από εξαίρετος καλλιγράφος υπήρξε ο ίδιος και διακοσμητής των χειρογράφων του. Ενώ όμως ήδη από το 1284 η γραφή του βρίσκεται σε υψηλά επίπεδα, για τις πολύ καλές επιδόσεις του στη διακόσμηση έπρεπε να περάσουν περισσότερα από δέκα χρόνια. Ο γραφέας, που ξεκίνησε να χρησιμοποιεί την πένα του για να κάνει απλά αρχικά και επίτιτλα, εξελίχτηκε από το 1294 και ύστερα σε ικανότατο διακοσμητή πολυτελών χειρογράφων, όχι όμως και σε μικρογράφο. Οι προσωπογραφίες των τεσσάρων Ευαγγελιστών που υπάρχουν σε 4 από τα 27 χφφ δεν είναι έργο του Α., όπως αποδεικνύει ο συγγρ. στο κεφ. VII. Η λεπτομερής έρευνα του Nelson, που φανερώνει άνθρωπο που γνωρίζει πολύ καλά το αντικείμενό του, καταλήγει και σε ορισμένα άλλα σωστά συμπεράσματα: ο Α. άρχιζε με το διακοσμητικό μέρος ενός χφ και συνέχιζε με τη γραφή του κειμένου· ως διακοσμητής δέχτηκε επιδράσεις από χφφ της εποχής των Κομνηνών, κατά την οποία η διακόσμηση έφτασε σε καταπληκτικά αποτελέσματα· μπορεί κανείς να αποδώσει την ομοιογένεια των σχεδίων του σε μια υψηλού βαθμού οπτική μνήμη, πιθανότερο όμως

Κοσίνιτσας 35 βρίσκεται τώρα στη Σόφια, δεν ισχύει επομένως η δήλωσή του (σ. 17) πως έχει χαθεί. Πράγματι, το χφ αυτό έχει τον αρ. 29 στη συλλογή χφφ του Κέντρου Ivan Dujčev, ενώ στον Κατάλογο του 1988, που αναφέρει ο Nelson στη σ. 19, είχε τον αρ. 46. Για το χφ βλ. Β. 'Ατσάλος, *Τα χειρόγραφα της Ιεράς Μονής της Κοσίνιτσας (ή Εικοσιφοίνισσας) του Παγγαίου*, Δράμα 1990, σ. 42 και σημ. 106.

είναι ότι ο Α. διατηρούσε αρχείο με τα διάφορα σχέδια και κάθε φορά άλλαζε τις λεπτομέρειες.

Με τα κωδικολογικά στοιχεία των χφφ του Α. ασχολείται ο συγгр. στο κεφ. IV (Codicology, σσ. 58-69). Η έρευνά του βασίζεται στα 17 χφφ που φέρουν βιβλιογραφικό σημείωμα, και από αυτά σε εκείνα που εξέτασε ο ίδιος με αυτοψία ή για τα οποία συγκέντρωσε πληροφορίες από άλλους ερευνητές. Και στην περίπτωση της κωδικολογικής εξέτασης των χφφ έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε τον συστηματικό και υπεύθυνο τρόπο με τον οποίο εργάστηκε ο συγгр. Η έρευνά του επικεντρώθηκε κυρίως στα στοιχεία εκείνα που θα του επέτρεπαν να αποδώσει στον Α. και άλλα χφφ χωρίς βιβλιογραφικό σημείωμα, πράγμα που γίνεται στο επόμενο κεφάλαιο. Σε εννέα πολύ χρήσιμους και κατατοπιστικούς πίνακες (*Text Figure 3-11*) έχουμε τη δυνατότητα να δούμε συγκεντρωμένα τα κωδικολογικά γνωρίσματα των χφφ του Α. και τις μεταξύ τους σχέσεις και αναλογίες. Τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει ο συγгр. είναι τα εξής: ο Α. είναι ένας συντηρητικός, παραδοσιακός γραφέας, που αριθμεί τα τετράδια πάντα με τον ίδιο τρόπο, από την άλλη μεριά όμως χρησιμοποιεί μεγάλο αριθμό χαρακώσεων που είναι σχεδόν όμοιες αλλά διαφέρουν· χφφ γραμμένα την ίδια χρονιά παρουσιάζουν διαφορές στο μέγεθος και στο κόστος παραγωγής· τα τελευταία, χρονολογικώς, χφφ είναι τα πιο φροντισμένα.

Στα κεφ. I-IV δούλεψε ο Nelson με υλικό ως επί το πλείστον γνωστό και στους προηγούμενους ερευνητές. Η δική του συνεισφορά έγκειται στην από κάθε πλευρά αξιοποίηση αυτού του υλικού για την όσο το δυνατό αρτιότερη παρουσίαση της προσωπικότητας και του έργου του Α.

Στα κεφ. V (Undated and Attributed Manuscripts, σσ. 70-85) και VI (Related Manuscripts, σσ. 86-97) η έρευνα του συγгр. στρέφεται με πολλή επιτυχία στη χρονολόγηση ενός ενυπόγραφου χφ του Α., στην απόδοση σ' αυτόν τεσσάρων άλλων χφφ χωρίς βιβλιογραφικό σημείωμα και, τέλος, στη διαπίστωση επιδράσεων ή συμμετοχής του Α. στην παραγωγή πέντε ακόμη κωδίκων. Η συστηματική έρευνα στα προηγούμενα κεφάλαια και τα αποτελέσματά της πρόσφεραν στον συγгр. στέρεη βάση και υλικό, για να προχωρήσει με σιγουριά στα συμπεράσματα για τα οποία γίνεται λόγος στα κεφ. V και VI.

Αντικείμενο του κεφ. VII (Evangelist Portraits, σσ. 98-115) αποτελούν τα πορτραίτα των τεσσάρων Ευαγγελιστών που υπάρχουν σε 4 από τα 27 χφφ. Διαπιστώνεται ότι τα 15 αυτά πορτραίτα (από έναν κώδικα λείπει το πορτραίτο του Ματθαίου), που δεν προέρχονται από το χέρι του Α., έγιναν από 4 διαφορετικούς καλλιτέχνες ανεξάρτητα από τους κώδικες στους οποίους σήμερα ανήκουν, σε διαφορετική περγαμνή, και συσταχώθηκαν με το κύριο σώμα των χφφ. Οι 15 προσωπογραφίες εξετάζονται, μία μία χωριστά, αυτόνομα και σε συνδυασμό με αντίστοιχες σε άλλα χφφ ή σε τοιχογραφίες, προκειμένου να χρονολογηθούν ή να αποδοθούν σε κάποιο εργαστήριο. Και εδώ, όπως στο κεφ. III, οι ικανότητες του συγгр. ως ιστορικού της τέχνης είναι ολοφάνερες.

Στο κεφ. VIII (A Byzantine Artisan in Thessaloniki, σσ. 116-128) ο Α. δίνει την αφορμή στον συγгр. να ασχοληθεί με θέματα που σχετίζονται με την

παραγωγή χειρογράφων βιβλίων, ειδικότερα πολυτελών κωδίκων θρησκευτικού περιεχομένου, στην εποχή του Α. Έτσι, τίγονται θέματα λειτουργίας βιβλιογραφικών εργαστηρίων, μετάδοσης της τέχνης από τον δάσκαλο στον μαθητή και από τον πατέρα στον γιο (ή στην κόρη, όπως στην περίπτωση του Α.), συνεργασίας βιβλιογράφων και διακοσμητών μεταξύ τους και με ομοτέχνους τους, προμήθειας και προετοιμασίας των απαραίτητων υλικών κτλ. Με άλλα λόγια, εξετάζεται η καθημερινή ζωή ενός επαγγελματία αντιγραφέα χειρογράφων ή άλλου τεχνίτη στον χώρο του βιβλίου ή και στον χώρο της αγιογραφίας. Φυσικά, ο Α. δεν θα μπορούσε να μείνει έξω από την έρευνα: γι' αυτόν ο συγγρ. διαπιστώνει και ορισμένα άλλα χαρακτηριστικά γνωρίσματα, που φανερώνουν την επαγγελματική του ευσυνειδησία. Ο Nelson δηλώνει από την αρχή ότι προβλήματα όπως αυτά που συζητούνται στο κεφάλαιο αυτό δεν μπορούν να βρουν οριστική λύση. Με τη βοήθεια ωστόσο της πλούσιας βιβλιογραφίας, στην οποία είναι πολύ καλά ενημερωμένος, κατορθώνει, νομίζω, να προωθήσει την έρευνα, και συμβάλλει αποτελεσματικά στο να δοθεί απάντηση στα ερωτήματα αυτά.

Η περιγραφή των 27 χφφ, τα οποία ο συγγρ. συνέδεσε με τον Α., αποτελεί το αντικείμενο του κεφ. IX (Catalogue, σσ. 129-142). Η περιγραφή, όπως σημειώνει ο συγγρ., δεν είναι εξαντλητική σε όλα τα σημεία. Για περισσότερες επιμέρους πληροφορίες γίνεται παραπομπή στους οικείους καταλόγους χειρογράφων. Από τα 27 χφφ, τα 18 τα μελέτησε ο Nelson με αυτοψία, για τα 5 είχε στη διάθεσή του μικροταινίες, και 4 χφφ δεν τα είδε καθόλου, είτε επειδή αγνοείται η τύχη τους (Σέρρες, Μονή Προδρόμου, χφ 7), είτε επειδή δεν έχουν ακόμη φωτογραφηθεί, είτε επειδή δεν του επέτρεψαν οι υπεύθυνοι των βιβλιοθηκών την επιτόπια μελέτη. Το τελευταίο ισχύει και για ορισμένα από τα χφφ που εξέτασε με τη βοήθεια μικροταινιών. Για όσα χφφ δεν μελέτησε επιτόπου παραθέτει τα κωδικολογικά και άλλα στοιχεία που τον ενδιαφέρουν, όπως τα βρήκε σε δημοσιευμένες περιγραφές ή σε υλικό που έθεσαν στη διάθεσή του άλλοι ερευνητές. Τα πληροφοριακά στοιχεία που δίνει για κάθε χφ, όπου αυτό είναι δυνατό, είναι τα εξής: Υλικό, αριθμός και διαστάσεις φύλλων, αριθμός στίχων, διαστάσεις γραμμένης επιφάνειας, αριθμός στηλών, χαράκωση, περιεχόμενο (πολύ αναλυτικά), διακόσμηση (επίσης αναλυτικά), βιβλιογραφικά και άλλα σημειώματα, προέλευση, βιβλιογραφία. Είναι φανερό και δικαιολογημένη η προσπάθεια του συγγρ. να τονίσει εκείνα ακριβώς τα στοιχεία που αποτελούν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του Α. ως βιβλιογράφου, και με τη βοήθεια των οποίων του απέδωσε χφφ χωρίς βιβλιογραφικό σημείωμα.

Στο Παράρτημα I (Gospel Texts, σσ. 143-146) ερευνά ο Nelson από τα ενυπόγραφα χφφ του Α. εκείνα που παραδίδουν το κείμενο των τεσσάρων Ευαγγελίων και της Καινής Διαθήκης (από τα οποία σταθερά απουσιάζει η Αποκάλυψη). Κυρίως τον ενδιαφέρουν το κείμενο των προλόγων (σε πεζή και ποιητική μορφή) που προηγούνται του κειμένου καθενός από τα τέσσερα Ευαγγέλια (*Text Figure 12*) και οι πίνακες αντιστοιχίας του Ευσεβίου, χαρακτηριστικά που αποτελούν τα πιο ασφαλή γνωρίσματα, το σήμα κατατεθέν του Α.

Ακολουθεί το Παράρτημα II (Attributed and Related Manuscripts, σσ. 147-148). Εδώ ο συγγρ. παραθέτει δύο πίνακες με τα κωδικολογικά στοιχεία των χφφ των δύο αυτών ομάδων, αντίστοιχους με τις *Text Figure 3* και *6* του κεφ. IV, και έναν ακόμη, αντίστοιχο με την *Text Figure 12* στο πρώτο Παράρτημα.

Το τεύχος αυτό κλείνει με δύο όχι πλήρη ευρετήρια (Indices), σσ. 149-152: *I. List of Manuscripts, II. General Index.*

Απαραίτητο για την παρακολούθηση της έρευνας του Nelson κρίνεται το δεύτερο τεύχος (Plates). Σ' αυτό έχουμε 108 μαυρόασπρες φωτογραφίες (Pl. 1-73) ολόκληρων σελίδων ή τμημάτων σελίδων από τα 23 χφφ που ο συγγρ. μελέτησε επιτόπου ή σε μικροταινία. Ακολουθούν 31 φωτογραφίες (Pl. 74-92) που ο Nelson τις χαρακτηρίζει *Comparative Illustrations*. Πρόκειται για φωτογραφίες που προέρχονται από 19 άσχετα με τον Α. χφφ ή από τοιχογραφίες ναών και που χρησίμευσαν στον συγγρ. ως συγκριτικό υλικό. Τέσσερις από τις 108 φωτογραφίες τις συναντούμε και στην αρχή του τεύχους έγχρωμες. Μας παρέχεται έτσι η δυνατότητα να σχηματίσουμε ολοκληρωμένη εικόνα των διακοσμητικών ικανοτήτων του Α. Οικονομικοί, προφανώς, λόγοι δεν επέτρεψαν ώστε ο αριθμός των εγχρωμών φωτογραφιών να είναι μεγαλύτερος. Από την άλλη μεριά, τα μεγάλα σε διαστάσεις φύλλα των χφφ του Α. δεν ήταν δυνατό να αποδοθούν στο φυσικό τους μέγεθος, πράγμα το οποίο αποτελεί σήμερα ζητούμενο μεταξύ των παλαιογράφων και κωδικολόγων. Προκειμένου πάλι για χφφ μικρότερων διαστάσεων προτίμησε ο συγγρ. την παράθεση δύο φωτογραφιών σε έναν πίνακα, θέλοντας να δώσει περισσότερο δείγματα χωρίς να επιβαρύνει οικονομικά την έκδοση. Οπωσδήποτε όμως είμαστε ευγνώμονες στον Nelson για το δεύτερο αυτό τεύχος. Έχουμε συγκεντρωμένο άφθονο υλικό, απαραίτητο για τους παλαιογράφους και τους μελετητές της βυζαντινής διακόσμησης και μικρογραφίας.

Η εργασία του Nelson διαθέτει επιστημονική πληρότητα και μπορεί να χαρακτηριστεί πολύτιμο απόκτημα. Ωστόσο η έκδοση δεν είναι απαλλαγμένη από μικρές ή μεγαλύτερες, ή ακόμη και από σοβαρές αβλεψίες, που δεν ξέρω ως ποιο βαθμό μπορούν να αποδοθούν στον δαίμονα της φωτοσύνθεσης ή στην όχι προσεκτική διόρθωση των τυπογραφικών δοκιμίων. Έτσι, αρκετά είναι τα λάθη συλλαβισμού, τα ορθογραφικά και τα λάθη στη στίξη, που επειδή είναι εύκολα αναγνωρίσιμα, θεωρώ περιττή την επισήμανσή τους. Θα αναφέρω μόνο τρεις αβλεψίες, από τις οποίες η τρίτη είναι σοβαρή: σ. 21, σημ. 9 *κατὰ μέσους* αντί *κατὰ τοὺς μέσους*, σ. 131, στ. 33: 207 (note...) αντί 209· σ. 150, λ. Patmos: St. John Prodromos αντί St. John Theologos.

Παρόμοια λάθη μπορεί να βρει ο προσεκτικός αναγνώστης, άλλοτε σε μεγαλύτερο και άλλοτε σε μικρότερο βαθμό, και σε άλλες φροντισμένες εκδόσεις, και είναι, ως ένα βαθμό, δικαιολογημένα. Όταν όμως πρόκειται για αβλεψίες που έχουν ως αποτέλεσμα την απώλεια κειμένου που δεν μπορεί να ελεγχθεί ως προς την έκτασή του, τότε έχουμε κάθε λόγο να εκφράζουμε τη λύπη μας. Στην κρινόμενη εργασία υπάρχουν τρεις τέτοιες περιπτώσεις.

Σ. 21: τον στ. 15, που σίγουρα δεν συνεχίζει το κείμενο του στ. 14, τον ξαναβρίσκουμε και ως στ. 27. Δεν πρόκειται για απλή επανάληψη, οπωσδήποτε ανεξήγητη, αλλά μετά τον στ. 14 εξέπεσε κείμενο, όπως συνάγεται από το ότι η αρίθμηση των σημειώσεων από τον αρ. 7 (στ. 14) συνεχίζεται με τον αρ. 10 (στ. 18), ενώ στο κάτω μέρος της σελίδας παρατίθεται το κείμενο των σημειώσεων 8 και 9.

Σ. 105: λείπει η αρχή του κειμένου της σημείωσης 42.

Σ. 144 (επανάληψη του λάθους της σ. 21): τον στ. 9 τον συναντούμε και ως στ. 19, όπου και πράγματι βρίσκεται στη σωστή του θέση. Μετά τον στ. 8 λείπει κείμενο, στο οποίο υπήρχε ο αρ. 11 ως αρίθμηση σημείωσης, το κείμενο της οποίας διαβάζουμε στην οικεία θέση.

Τα παραπάνω λάθη, τεχνικής φύσεως σχεδόν στο σύνολό τους, αποτελούν αρνητικά στοιχεία και αδικούν τον συγγρ., εάν μάλιστα δεν είχε ο ίδιος τη δυνατότητα συμμετοχής σε όλα τα στάδια της εκτύπωσης. Δεν μειώνουν ωστόσο τις πολλές αρετές της εργασίας του Nelson, που διακρίνεται για τη σοβαρότητα και τη μεθοδικότητά της, κυρίως όμως για την πολλαπλή χρησιμότητά της. Προσφέρει όχι μόνο στον ειδικό, παλαιογράφο και κωδικολόγο, μια ολοκληρωμένη, με τα σημερινά δεδομένα, έρευνα γύρω από έναν σημαντικότερο βιβλιογράφο, αλλά παρέχει συνάμα αξιόλογο και πλούσιο υλικό στον ιστορικό της βυζαντινής τέχνης, καθώς η έρευνα του συγγρ. δεν περιορίστηκε μόνο στο υλικό που παρέχουν τα χφφ του Α., αλλά επεκτάθηκε και στη συγκριτική μελέτη τοιχογραφιών, που συχνά αποτελούσαν μοντέλα για τους μικρογράφους.

Τέτοιου είδους εργασίες αποτελούν πρόκληση και πρόσκληση. Επαγγελματίες αντιγραφείς χειρογράφων με πλούσια παραγωγή, των οποίων το έργο δεν έχει γίνει ακόμη αντικείμενο ιδιαίτερης έρευνας, υπάρχουν πολλοί. Ας ευχηθούμε να βρεθούν για όλους άξιοι συνεχιστές του R. Nelson.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ

Athanasios Angelou, Manuel Palaiologos. Dialogue with the Empress-Mother on Marriage. Introduction, Text and Translation [Byzantina Vindobonensia 19], Wien 1991, σελ. 135, φωτογραφίες 2.

Ἡ συμπαθής μορφή τοῦ λόγιου αὐτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου (27.6.1350-21.7.1425) κίνησε ἀπὸ νωρὶς τὸ ἐνδιαφέρον. Ὡστόσο, στερεότερες βάσεις γιὰ τὴ μελέτη τῆς ζωῆς του προσέφεραν οἱ σχετικὰ πρόσφατες μονογραφίες τῶν G. T. Dennis καὶ J. W. Barker¹. Σ' αὐτὲς προστέθηκαν οἱ κριτικὲς ἐκδόσεις τοῦ διαλόγου μὲ τὸν Τοῦρκο Μουτερίζη ἀπὸ τὸν E. Trapp, τῶν ἐπιστολῶν του ἀπὸ τὸν Dennis καὶ τοῦ ἐπιταφίου λόγου γιὰ τὸν ἀδελφὸ του Θεόδωρο ἀπὸ τὴν J. Chrysostomides². Τὶς γνώσεις μας γιὰ τὸ ἔργο καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ Μανουήλ ἔρχεται τώρα νὰ ἐμπλουτίσει ἡ δημοσίευση τοῦ ἀνέκδοτου μέχρι

1. G. T. Dennis, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica 1382-1387* [OCA 159], Roma 1960, καὶ J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391-1425). A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick, N. J. 1969.

2. E. Trapp, *Manuel II. Palaiologos. Dialoge mit einem «Perser»* [WBS 2], Wien 1968, G. T. Dennis, *The Letters of Manuel II Palaeologus. Text, Translation and Notes* [CFHB 8], Washington, D.C. 1977, καὶ Julian Chrysostomides, *Manuel II Palaeologus. Funeral Oration on his Brother Theodore.* Introduction, Text, Translation and Notes [CFHB 26], Θεσσαλονίκη 1985.

σήμερα έργου του *Διάλογος ἠθικὸς ἢ περὶ γάμου*, πού ἐπιμελήθηκε ὁ Ἀθ. Ἀγγέλου. Ἐν καὶ ἡ ἔκδοσις εἶχε, τουλάχιστον ἀνεπίσημα, ἀνακοινωθεῖ ἀπὸ τὸ 1985³, τὸ 1989 προηγήθηκε ἔκδοσις τοῦ *Διαλόγου* ἀπὸ τὸν Cl. Bevegni⁴. Ὁ Herbert Hunger στὸν πρόλόγὸ τοῦ τῆς ἔκδοσις Ἀγγέλου γράφει ὅτι «ἡ ἀπόφασις τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν νὰ συνεχίσει τὴν ἐκτύπωση τοῦ παρόντος βιβλίου βασίζεται ἀποκλειστικὰ στὴν «καινοτομία» πού περιέχεται στὴν εἰσαγωγή» (7). Τὸ βᾶρος πού δίνει ὁ Hunger στὴν «καινοτομία» αὐτὴ καθορίζει σ' ἕναν ἀρκετὰ μεγάλο βαθμὸ καὶ τὶς προσδοκίες τοῦ ἀναγνώστη.

Τὸ βιβλίον, μετὰ τοὺς προλόγους καὶ τὶς συντομογραφίες, περιλαμβάνει μιὰ ἐκτενὴ εἰσαγωγή σὲ ἑπτὰ μέρη (13-57), ὅπου παρουσιάζονται τὰ ποικίλα τεχνικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ προβλήματα τοῦ ἔργου. Ἀκολουθεῖ τὸ κείμενον μὲ παράλληλη μετάφραση στὰ ἀγγλικά (60-117) καὶ ἕνα ἀναλυτικὸ εὐρετήριο λέξεων (118-135). Ἡ «καινοτομία» περιέχεται στὸ 3ο καὶ 4ο μέρος τῆς εἰσαγωγῆς, ὅπου συζητοῦνται ἡ στίξις καὶ ὁ τονισμὸς τῶν χειρογράφων καὶ ὁ πεζογραφικὸς ρυθμὸς. Ἐπειδὴ οἱ ἀπόψεις τοῦ ἐκδότη στὰ θέματα αὐτὰ καθορίζουν ἀποφασιστικὰ τὴ μορφή τοῦ τυπωμένου κειμένου, θὰ τὶς ἀφήσουμε γιὰ τὸ τέλος τῆς βιβλιοκρισίας.

Τὸ *Περὶ γάμου* εἶναι ἕνας διάλογος μεταξὺ τοῦ Μανουήλ καὶ τῆς μητέρας τοῦ Ἑλένης Καντακουζηνῆς μὲ κυρίαρχο θέμα τὰ ὑπὲρ καὶ τὰ κατὰ τῆς *συζυγίας* καὶ τῆς *μοναυλίας* (*Διάλ.* 188-226)⁵. Στὴν οὐσία ὅμως πρόκειται γιὰ μιὰ ἀνάλυση συγκεκριμένων πολιτικῶν προβλημάτων τοῦ Μανουήλ, προβλημάτων πού ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν τεταμένη σχέση μὲ τὸν ἐπαναστάτη ἀνιψιὸ τοῦ Ἰωάννη Ζ' (1390-1408). Ὁ *Διάλογος* χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Α. (21-22) μὲ ἀρκετὴ ἀκρίβεια στὰ τέλη τοῦ 1396, μετὰ τὴν εἶδηση (Σεπτέμβριον 1396) τῆς καταστροφῆς στὴ μάχη τῆς Νικοπόλεως καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατον τῆς μητέρας τοῦ Μανουήλ (τέλη Νοεμβρίου - ἀρχὲς Δεκεμβρίου 1396).

Τὸ ἔργο σώζεται σὲ δύο χειρόγραφα, τὸν Paris. gr. 3041 (P) καὶ τὸν Vindob. phil. gr. 98 (V). Ὁ P εἶναι ἕνα χειρόγραφο, πού στὸ πρῶτον τοῦ μέρους (φφ. 1-136) παραδίδει ἔργα τοῦ Μανουήλ. Μὲ ἀπόλυτη πειστικότητα ὁ A. ἔδειξε ὅτι τὸ μέρος αὐτὸ ἔχει γραφεῖ ἀπὸ δύο γραφεῖς σὲ διαφορετικὸ χρόνον: τὰ φφ. 2-21 καὶ 38-104 περὶ τὸ 1397, τὰ φφ. 22-37 καὶ 105-136 περὶ τὸ 1417, πράγμα πού συμπεραίνεται ἀπὸ τὴν ἐλαφρὰ διαφορὰ τῆς γραφῆς, ἀλλὰ προπαντὸς ἀπὸ τὴν διαφορὰ στὴ χρῆσι τῆς ὀξείας. Ὅταν ὀλοκληρώθηκε τὸ δεύτερον στάδιον, ὁ ἴδιος ὁ Μανουήλ ἐπενέβη στὸ κείμενον, προσθέτοντας ἢ ἀφαιρώντας χωρία καὶ κάνοντας μικρότερες ὑφολογικὰς διορθώσεις. Στὴν περίπτωσιν τοῦ *Διαλόγου* προχώρησε ἕνα βῆμα πρὸς πέρα καὶ, μετὰ τὴν διόρθωσιν, διέγραψε ὅλον τὸ ἔργο (φφ. 89^f-104^r) μὲ μιὰ καθετὴ γραμμὴ σὲ κάθε σελίδα. Ὁ V 112^f-125^v παραδίδει τὸ διορθωμένον κείμενον,

3. Βλ. Chrysostomides, ἔ.ἀ., 12 ὑποσ. 34.

4. *Manuelis Palaeologi Dialogum de matrimonio Περὶ γάμου primum edidit* Cl. Bevegni [Saggi e testi classici cristiani e medievali 2], Catania 1989, χωρὶς ὅμως μετάφρασιν (βλ. Alice Leroy-Molinghen, *Byzantion* 60, 1990, 557-558).

5. Ἀναφορὰς στὸ κείμενον γίνονται μὲ τὸν ἀριθμὸ τοῦ στίχου τῆς ἔκδοσις.

ἄρα ἔχει γραφεῖ μετὰ τὸ 1417 καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1425, βοηθώντας ἔτσι σημαντικὰ στὴν ἀποκατάσταση τοῦ P.

Στὰ μέρη 5-7 ὁ A. παρουσιάζει τὰ ἱστορικὰ πρόσωπα τοῦ *Διαλόγου* καὶ προσφέρει μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἀνάλυση τοῦ κειμένου, ἰδίως τοῦ πῶς ὁ Μανουὴλ σκιαγραφεῖ μέσα ἀπὸ τὴ «δραματοουργικὴ» ἐξέλιξη τῆς πλοκῆς τὸν χαρακτήρα τῆς μητέρας του, μιᾶς γυναικας καλλιεργημένης καὶ δυναμικῆς. "Ὅπως συμβαίνει καὶ σὲ ἄλλα ἔργα του, ὁ αὐτοκράτορας μιᾶ ἄρκετὰ γιὰ τὸν ἑαυτό του, ἀφήνοντας νὰ φανεῖ ἡ ἐνδιαφέρουσα προσωπικότητά του. Εἶναι βέβαια δύσκολο νὰ ξεχωρίζει κανεὶς τὴν πραγματικότητα ἀπὸ τὴ στερεότυπη συμβατικότητα, πράγμα ποὺ τονίζει ὁ A. (50 καὶ 53), ἀλλὰ ἡ ἐντονότατη παρουσία προσωπικῶν παρατηρήσεων ὅπωςδῆποτε ὑπογραμμίζει τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ ἔργου.

Τὸ κείμενο τοῦ *Διαλόγου* εἶναι δύσκολο καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα σκοτεινό. Ἡ ἐξαιρετικὴ μετάφραση τοῦ A. σὲ ρέουσα, σύγχρονη ἀγγλικὴ γλῶσσα εἶναι μιὰ σημαντικὴ προσφορά γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἔργου. Ἦταν ἐπίσης ὀρθὴ ἡ ἀπόφασή του νὰ τυπώσει τὸ κείμενο μὲ βάση τὸν P. Τὰ χωρία ποὺ διέγραψε ὁ συγγραφέας σημειώνονται μὲ [], οἱ προσθήκες μὲ < >, ἐνῶ οἱ ἀντικαταστάσεις λέξεων μὲ «»⁶. Ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ ἔτσι νὰ παρακολουθήσει εὐκόλα καὶ μὲ κάθε λεπτομέρεια τὸν τρόπο ἐργασίας τοῦ συγγραφέα, κάτι σχετικὰ σπάνιο στὴ βυζαντινὴ γραμματεία⁶. Ἐδῶ ἡ ἔκδοση A. ὑπερτερεῖ σαφῶς τῆς ἔκδοσης Bevegni, ὅπου τυπώνεται τὸ κείμενο τοῦ V, ἐνῶ τὰ διορθωμένα ἢ διαγραμμένα χωρία τοῦ P παραπέμπονται σὲ ἀνεξάρτητο ὑπόμνημα. Ἰδιαιτέρα καλαισθητὴ εἶναι καὶ ἡ τυπογραφικὴ ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου, πράγμα συνηθισμένο ἄλλωστε γιὰ τὶς ἐκδόσεις τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας.

Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μποροῦμε πλέον νὰ στρέψουμε τὴν προσοχή μας στὴν «καινοτομία» τοῦ ἐκδότη. Στὸ 3ο μέρος τῆς εἰσαγωγῆς (23-30) περιγράφεται διεξοδικὰ τὸ σύστημα στίξης τῶν δύο χειρογράφων, κυρίως ὅμως τοῦ P, στὸν ὁποῖο ἄλλωστε στηρίζεται ἡ ἔκδοση. Τὰ τελευταῖα χρόνια οἱ ἐκδότες βυζαντινῶν κειμένων δίνουν σαφῶς μεγαλύτερη προσοχή στὶς ἰδιαιτερότητες τῶν χειρογράφων ἀπ' ὅ,τι συνηθίζοταν παλαιότερα⁷. Τὸ γεγονός αὐτὸ εἶναι σημαντικό, γιὰτὶ παρέχεται ἔτσι ἡ εὐκαιρία νὰ μελετηθοῦν οἱ τεχνικὲς τῶν βυζαντινῶν ἀντιγραφῶν καί, πολὺ περισσότερο, τῶν συγγραφέων, ὅταν πρόκειται γιὰ αὐτόγραφους κώδικες.

Στὴν ἀνάλυση του ὁ A. παρουσιάζει, μὲ βάση τοὺς P καὶ V, μιὰ σειρὰ ἀπὸ περισσότερο ἢ λιγότερο ἐπαναλαμβανόμενα σχήματα στίξης ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ γραφεῖς καὶ ποὺ χρησιμεύουν ὡς ἀναγνωστικὴ βοήθεια στὴν ἀπαγγελία τοῦ

6. Τὸ ἴδιο σύστημα εἶχε ἤδη ἐφαρμόσει ὁ H. Hunger, *Johannes Chortasmenos (ca. 1370-ca. 1436/37). Briefe, Gedichte und Kleine Schriften*. Einleitung, Regesten, Prosopographie, Text [WBS 7], Wien 1969.

7. Βλ., π.χ., B. Lagarde, Le «De differentiis» de Pléthon d'après l'autographe de la Marcienne, *Byzantion* 43 (1973) 312-343 ἢ J. A. Munitiz, *Nicephori Blemmydae Autobiographia sive Curriculum Vitae necnon Epistula Universalior* [CCSG 13], Turnhout-Leuven 1984, XLVII-LIV.

κειμένου. Ὁ Α. ξεχωρίζει καταρχὴν τρία σημεῖα στίξης: τὸ κόμμα, τὴν τελεία (ἄνω, μέση καὶ κάτω), καὶ τὶς δύο τελείες. Παρατηρεῖ ὅμως ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἀναγνωρίσιμα σχήματα στὴ χρῆση τῆς μέσης καὶ ἄνω τελείας, ἐνῶ ἡ κάτω τελεία χρησιμοποιεῖται ἐναλλακτικὰ καὶ ὡς κόμμα. «Αὐτὸ συμπεραίνεται ἀπὸ τὴ χρῆση τῆς κάτω τελείας σὲ συντακτικῶς σαφῆ σημεῖα, ὅπως 932 πρὶν ἀπὸ τὸ ἀριθμὸς στὸν Ρ καὶ 634 πρὶν ἀπὸ τὸ καὶ στὸν V, ἀπὸ τὴ σποραδικὴ ἐρμηνεία μιᾶς κάτω τελείας στὸν Ρ ὡς κόμματος ἀπὸ τὸν V, καὶ ἀπὸ τὴ γενικότερη ἐναλλαγὴ στὴ χρῆση τῶν δύο σημείων. Συνεπῶς, ἐνῶ τὸ κόμμα παραμένει, οἱ ἄνω καὶ κάτω τελείες ἀποδίδονται μὲ ἄνω τελεία· ἡ ἀδύνατη κάτω τελεία ἀποδίδεται συνήθως μὲ κόμμα, ἐκτὸς ἀπὸ ὅπου θεωρήσαμε ὅτι δὲν ἀντιπροσώπευε τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ λάθος τοποθετημένη ἄνω τελεία» (23). Διαφαίνεται ἐδῶ μιὰ ἀσυνέπεια στὴν ἀντιμετώπιση τῶν χειρογράφων, γιὰ τὴ τελικὰ ὁ ἀναγνώστης δὲν γνωρίζει τί ἀκριβῶς βρίσκεται στὸ πρωτότυπο, ἀφοῦ στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα δὲν συμπεριλαμβανονται οἱ διορθώσεις στίξης.

Πέρα ἀπ' αὐτὸ ὁ Α. δὲν ἀναφέρει πούθενά ὅτι στὸν V χρησιμοποιεῖται καὶ ἓνα τέταρτο σημεῖο στίξης. Πρόκειται γιὰ τὸ ἐρωτηματικὸ, πού, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ φωτογραφία τοῦ V 112' (= Διάλ. 1-29) χρησιμοποιεῖται τρεῖς φορές⁸. Στὴν πρώτη μάλιστα ἀπ' αὐτὲς (Διάλ. 3-4) ἡ στίξη (οὐκ ἤλεγχες με; ἢ, ἐλάνθανον ἀληθῶς· V) διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ τὸ τυπωμένο κείμενο (οὐκ ἤλεγχες με, ἢ ἐλάνθανον ἀληθῶς;) πού ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδίδει ἀκριβῶς τὸν Ρ, τουλάχιστον κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ Α., ἀφοῦ ὁ Ρ δὲν ἔχει ἐρωτηματικὸ καὶ χρησιμοποιεῖ τὶς δύο τελείες γιὰ νὰ δηλώσει ἀλλαγὴ ὁμιλητῆ, πράγμα πού συμβαίνει μετὰ τὸ ἀληθῶς. Μιὰ περαιτέρω πρόχειρη σύγκριση μετὰ τοῦ V 112' καὶ τοῦ τυπωμένου κειμένου δείχνει ὅτι οἱ διαφορὲς στὴ στίξη καὶ τὸν τονισμὸ δὲν εἶναι ἀμελητέες ἀπὸ παλαιογραφικὴ ἀποψη⁹. Ἀλλὰ καὶ μιὰ σύγκριση τοῦ Ρ μὲ τὸ τυπωμένο κείμενο δημιουργεῖ κάποιες ἀμφιβολίες. Ἀπὸ τὴν φωτογραφία τοῦ Ρ 91' (= Διάλ. 177-210) διαφαίνονται δύο σαφεῖς διαφορὲς (195 *σύ μὲν: σύ μὲν Ρ, 203 ἀντικρυς: ἀντίκρυς Ρ*), πού ἔχουν ἐπιπτώσεις τόσο στὴν εἰκόνα τοῦ κειμένου, ὅσο καὶ στὶς θεωρίες περὶ ρυθμοῦ. Ἐπιπλέον, τὸ ὅτι ὁ Ρ γράφτηκε ἀπὸ δύο γραφεῖς πού χρησιμοποιοῦσαν διαφορετικὸ σύστημα στίξης καὶ τονισμοῦ στὰ ἔργα τοῦ ἴδιου συγγραφέα, καὶ τὸ ὅτι ὁ συγγραφέας, διορθώνοντας ὅλο τὸ κείμενο, δὲν ἐπενέβη στὸν τονισμὸ καὶ τὴ στίξη¹⁰, εἶναι μιὰ προειδοποίηση ὅτι ἡ καταγραφὴ κειμένων ἦταν πολὺ πιὸ ἐλαστικὴ σὲ σημεῖα πού οἱ σημερινοὶ ἐκδότες δίνουν ιδιαίτερη σημασία.

Τὴ διαφορὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ συστήματος στίξης ἀπὸ τὸ σύγχρονο εἶχε

8. Γιὰ τὸ ἐρωτηματικὸ γενικότερα βλ. C. B. Randolph, The Sign of Interrogation in Greek Minuscule Manuscripts, *Classical Philology* 5 (1910) 309-319.

9. Π.χ., ὁ τονισμὸς στὰ 5 *ἄν*: *ἄν V, 6 ὄ φής*: *ὄ φής V, 10 οὐ γὰρ δῆ*: *οὐ γὰρ δῆ V, 27 ὡς γὰρ ἐχρήσω*: *ὡς γὰρ ἐχρήσω V, ἡ στίξη στὰ 6 ᾧ ἄν ἠδίων*: *ᾧ ἄν, ἠδίων V, 8-9 εὐ ἴσθι πρὸς τὸ τοὺς εὐ ἴσθι, πρὸς τὸ, τοὺς V, 15 ἀπάτη σύγε χρώμενος διείλεξαί μοι ποτέ*: *ἀπάτη σύγε χρώμενος, διείλεξαί μοι ποτέ V.*

10. Βλ., π.χ., 834 *βουλομένωτα Ρ, 966 ὁ γὰρ παρελθὼν καλῶς, δείκνυσι τοῦτο χρόνος Ρ.*

έπισημάνει ήδη ο K. Krumbacher¹¹, παρατηρώντας ότι στα βυζαντινά χειρόγραφα τὰ σημεῖα στίξης εἶναι ἀναγνωστικὴ βοήθεια καὶ δὲν ἔχουν σχέση μετὰ τὴ συντακτικὴ ὀργάνωση τοῦ κειμένου ὅπως τὴν ἐννοοῦμε σήμερα. Τὸ ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἔδιναν σημασία στὴν ἀπαγγελία ἐνὸς κειμένου εἶναι πράγματι ἀναμφισβήτητο. Ὁ τρόπος ὅμως μετὰ τὸν ὁποῖο ἀντανακλᾶται τὰ χειρόγραφα ἢ ἀντίληψή τους γιὰ τὴν ἀπαγγελτικὴ διαδικασία δὲν εἶναι σαφής. Γιὰ παράδειγμα, στὸν βατοπεδινὸ κώδικα 408 (τέλη 10ου αἰ.), ποὺ παραδίδει τοὺς λόγους τοῦ Λεόντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ, τὸ κείμενο χωρίζεται σὲ μικρότερες ἢ μεγαλύτερες ἐνότητες μετὰ μεγάλες χρυσοκόκκινες τελείες, ποὺ πιθανὸν νὰ ὑποδηλώνουν κάποια ἀπαγγελτικὴ τεχνική¹². Τὰ χειρόγραφα πάλι ποὺ διασώζουν τὴ βυζαντινὴ δημώδη ποίηση, καὶ ποὺ εἶναι σχεδὸν ὅλα μεταβυζαντινά, παραδίδουν τὰ κείμενα καταλογάδην, χρησιμοποιώντας τὸ κόμμα, τὴν ἄνω τελεία καὶ τὶς τρεῖς τελείες (:·) γιὰ νὰ ὑποδηλώσουν ἀντίστοιχα τὸ ἡμιστίχιο, τὸ τέλος τοῦ στίχου καὶ τὸ τέλος μιᾶς ἐνότητας, χωρὶς ὅμως κανένα σύστημα ἢ συνέπεια¹³.

Ὅλα αὐτὰ δείχνουν ὅτι ἡ προσπάθεια ἀπόδοσης σὲ μιὰ σύγχρονη ἔκδοση τῆς στίξης καὶ τοῦ τονισμοῦ τῶν βυζαντινῶν χειρογράφων μᾶλλον δυσκολεύει, παρά ἀπλοποιεῖ τὰ πράγματα¹⁴. Εἶναι προτιμότερο νὰ μελετηθεῖ ἡ πράξη τῶν βυζαντινῶν ἀντιγραφῶν καὶ συγγραφέων εἴτε ἀπὸ ἀκριβεῖς διπλωματικὲς μεταγραφές, εἴτε ἀπὸ φωτοαναστατικὲς ἐκδόσεις συγκεκριμένων χειρογράφων¹⁵. Ὑπάρχουν βέβαια περιπτώσεις κατὰ τὶς ὁποῖες οἱ συνήθειες τῶν γραφέων μποροῦν νὰ συμπεριληφθοῦν σὲ μιὰ κριτικὴ ἔκδοση, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, ἡ γραφὴ ὀρισμένων ἐπιρρηματικῶν φράσεων ὡς μιὰ λέξη (*καθέκαστον, μεθήμεραν, ἐπειδή, διαπαντός, ταμάλιστα* κλπ.), ὅπου εἶναι σαφές ὅτι πρόκειται γιὰ συστηματικὴ καὶ συνειδητὴ χρῆση, ἀφοῦ ἀκολουθεῖται σταθερὰ ἀπὸ τοὺς περισσώτερους γραφεῖς τῆς μεσοβυζαντινῆς καὶ ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα ὅμως καταλήγουμε νὰ ἔχουμε ἐκδόσεις ποὺ διαφέρουν τόσο πολὺ μεταξὺ τους,

11. *Ein Dithyrambus auf den Chronisten Theophanes* [Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und historischen Classe der königlichen bayerischen Akademie der Wissenschaften 1896, 4], München 1897, 583-625, εἰδικὰ 598-607. Ὁ Krumbacher ἐξέδωσε τὸ σύντομο ἐγκώμιο ἀπὸ τὸν Monac. gr. 3 (10ος-11ος αἰ.), σημειώνοντας πειραματικὰ μετὰ ἀστερίσκους (ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ σύγχρονη στίξη) τὶς τελείες καὶ τὰ κόμματα τοῦ χειρογράφου.

12. A. Vogt-I. Hausherr, *Oraison funèbre de Basile I par son fils Léon VI le Sage* [OC 26.1], Roma 1932, ὅπου οἱ ἐκδότες ἔχουν χωρίσει τὸ κείμενο σὲ παραγράφους, ἀκολουθώντας αὐτὲς τὶς τελείες.

13. Π.χ., *Lugdunensis Scaligeranus* 55, φ. 68^ο, 3-7 (σὲ διπλωματικὴ μεταγραφὴ) *ρίψετο τό κε/νόδοξον, ἄφες τό ὑπρημένον, πολὰ ἐπικράνηθην δι/εσ(έν), μὴ ἀντίσταθῆς εἰς πράγμαν, κ(αὶ) ἀφότου τὴν ἐσυνέ/τιχ(εν) εἰς τό ἀπόμηνσευτικήν· τοξευ(ει) τὴν ἀγέροχον / στοχᾶ κατακαρδίαν* (= *Αἰβιστρος* S 208-211).

14. Ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι στὸ κείμενο τοῦ *Διαλόγου* παρουσιάζονται πολλὰ χωρία μετὰ πυκνὴ στίξη (32-35, 52-55, 75-79 κλπ.) ἢ καμιά φορὰ χωρὶς καθόλου στίξη (454-456, 608-611).

15. Βλ. Krumbacher, ἔ.ἀ., 600-601, καὶ τὶς ἐξαίρετες παρατηρήσεις τοῦ Δ. Α. Χρηστίδη, *Ἑλληνικά* 40 (1989) 459-462.

ώστε ο χρήστης να μην είναι σε θέση να ξεχωρίσει το όρθο από το λανθασμένο, την πρόθεση του εκδότη από το τυπογραφικό λάθος.

Ἡ ἀνάλυση τοῦ συστήματος στίξης εἶναι καθοριστική καὶ γιὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ πεζογραφικοῦ ρυθμοῦ στὸ 4ο μέρος τῆς εἰσαγωγῆς (31-38). Ὁ Α. παρατηρεῖ ὅτι ὁ γραφέας τοῦ παλαιότερου μέρους τοῦ Ρ, στὸ ὁποῖο ἀνήκει καὶ ὁ *Διάλογος*, χρησιμοποιοῦ τὴν ὀξεῖα μὲ ἀσυνήθιστο τρόπο. Ἀρκετὲς φορές μονοσύλλαβες καὶ ὀξύτονες δισύλλαβες λέξεις (κυρίως τὰ μόρια *δέ*, *οὐδὲ* καὶ *γάρ*, ἡ ἀναφορική ἀντωνυμία *ὅς*, *ἧ*, *ὅ*, ἀλλὰ καὶ ἡ πρόθεση *πρὸς*) ὀξύνονται ἀκόμη καὶ ὅταν δὲν ἀκολουθοῦνται ἀπὸ σημεῖο στίξης: «Εἶναι σταθερὴ συνήθεια τοῦ πρώτου γραφέα τοῦ Ρ νὰ χρησιμοποιοῦ τὴν βαρεῖα στὴν τονισμένη τελευταία συλλαβή, ἄσχετα ἀπὸ τὸ ἂν ἀκολουθεῖ ἢ ὄχι σημεῖο στίξης. Ἐὰν λοιπὸν σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις χρησιμοποιοῦ συστηματικὰ τὴν ὀξεῖα ἀντὶ γιὰ τὴν ἀναμενόμενη βαρεῖα, θὰ πρέπει νὰ ἔχει κάποιον λόγο: εἶναι πιθανὸν μιὰ ἐνδειξη πρὸς τὸν ὁμιλητὴ νὰ τονίσει τὴ συγκεκριμένη συλλαβή, παρὰ —ὅπως θὰ ἦταν ἴσως ἡ τάση του— νὰ ἀγνοήσει τὴν τονική της ἀξία καὶ νὰ συνεχίσει πρὸς τὸν ἐπόμενο τονισμό. Τὸ γιὰ τὸν τόνιζονται εἰδικὰ αὐτὲς οἱ λέξεις μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο, καὶ γιὰ τὸν τόνιζονται —ὄχι τόσο συχνὰ ἀλλὰ ὅπωςδήποτε σὲ αἰσθητὸ βαθμὸ— μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἄλλες λέξεις στὸ ἴδιο κείμενο δὲν εἶναι ἀπολύτως σαφές. Ἀλλὰ πρέπει, μερικῶς τουλάχιστον, τὸ φαινόμενο αὐτὸ νὰ συνδέεται μὲ τὸν χαρακτηριστικὸ πεζογραφικὸ ρυθμὸ πού ἐπηρεάζει ὅλη τὴν πρόταση» (31).

Θὰ πρέπει καταρχὴν νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ βαρεῖα τοποθετεῖται πρὶν ἀπὸ τὸ κόμμα σὲ ὅλα τὰ βυζαντινὰ χειρόγραφα, μιὰ πρακτικὴ πού βρίσκουμε στὰ ἑλληνικὰ ἐντυπα μέχρι καὶ τὸν ὕστερο 19ο αἰώνα. Δὲν πρόκειται γιὰ συνήθεια μόνον τοῦ γραφέα τοῦ παλαιότερου μέρους τοῦ Ρ. Ἀλλὰ καὶ ἡ «ἀσυνήθιστη» χρῆση τῆς ὀξεῖας ἐμφανίζεται στὰ βυζαντινὰ χειρόγραφα σταδιακὰ ἀπὸ τὸν 12ο αἰώνα καὶ ἔπειτα¹⁶. Αὐτὴ ἡ χρῆση τῆς ὀξεῖας γίνεται ἀκριβῶς σὲ μονοσύλλαβες ἢ ὀξυνόμενες δισύλλαβες λέξεις, ἐπειδὴ οἱ λέξεις αὐτὲς ἔχουν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀποκτήσει χαρακτήρα ἐγκλιτικοῦ¹⁷. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἀσφαλῶς ἀντανακλᾷ μιὰ ἀναγνωστικὴ ἢ ἀπαγγελτικὴ πραγματικότητα συγγραφέων πού γράφουν καὶ διαβάζουν τὴν ἀρχαία γλώσσα τονικά καὶ ὄχι ποσοτικά. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση τοῦ Ρ ἡ χρῆση τῆς ὀξεῖας διαφέρει ὡς πρὸς τὸ ὅτι τοποθετεῖται καὶ σὲ λέξεις πού δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν ἐγκλιτικὸν χαρακτήρα (π.χ. 188 *ὁ καὶ πρὶν οὐκ ἠγνόουν*). Κατὰ τὸν Α. αὐτὸ εἶναι πιθανὸν μιὰ ἐνδειξη γιὰ τὸν τρόπο ἐκφορᾶς. Στὴν οὐσία ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ μετατρέπει τὸ χειρόγραφο σὲ παρτιτούρα, γιὰ τὴν βέβαια ἢ παρτιτούρα ἑνὸς μουσικοῦ ἔργου συμπεριλαμβάνει ἐνδείξεις καὶ γιὰ τὴν ἐκτέλεση τοῦ ἔργου, δὲν εἶναι ἀπλῶς ἡ καταγραφή τῆς δομῆς του. Ὅμως ἡ εἰκόνα αὐτὴ τῆς παρτιτούρας εἶναι σύγχρονη, γιὰ τὴν δομὴ καὶ ἐκτέλεση συνδέονται καὶ

16. Π.χ., Laurent. LIX.2-3 (12ος αἰ.) —τὰ σχόλια τοῦ Εὐσταθίου στὰ ὁμηρικὰ ἔπη— ἢ Sinait. gr. 28 (τέλη 13ου αἰ.)— ὁ Βασιλικὸς Ἀνδριάς τοῦ Βλεμμύδη.

17. Βλ. Munitiz, ἔ.ἀ. L-LI καὶ H. Hunger, *BZ* 83 (1990) 100-101, ἀλλὰ καὶ τὶς ἀντιρρήσεις τῶν J. Noret - C. de Vocht, *Byzantion* 55 (1985) 493-505.

καθορίζονται απόλυτα μόνον από το 1800 περίπου και έπειτα¹⁸. Τα αντίστοιχα βυζαντινά μουσικά χειρόγραφα δέν λειτουργούν με τόν ίδιο τρόπο. Οί αντιφάσεις και οί άσυνέπειες στην καταγραφή, οί διαφορές στη μελωδική γραμμή κλπ. καθιστούν άδύνατη τήν έρμηνεία ένός τροπαρίου από έναν σύγχρονο μουσικό χωρίς πολλαπλές έπεμβάσεις στο χειρόγραφο¹⁹. Ίσχύει λοιπόν και έδω ό,τι αναφέραμε παραπάνω για τή στίξη: μελέτη τών ιδιαιτεροτήτων κάθε χειρογράφου ξεχωριστά, όχι όμως και καταγραφή τους σε μιá κριτική έκδοση.

Συγκεκριμένα, ή ανάλυση του πεζογραφικού ρυθμού στηρίζεται στην ύπόθεση τής ύπαρξης δύο ειδών ενότητων, τής άπαγγελτικής ενότητας (declamatory unit) και τής ρυθμικής ενότητας (rhythmic unit). Ή πρώτη όρίζεται ως έξής: «Θά ονομάσουμε τó συγκροτημένο τμήμα κειμένου που βρίσκεται ανάμεσα σε δύο σημεία στίξης άπαγγελτική ενότητα: μείζονα ενότητα, εάν βρίσκεται μεταξύ δύο άνω τελειών· έλάσσονα, εάν βρίσκεται μεταξύ ένός κόμματος και όποιουδήποτε άλλου προηγούμενου ή έπομένου σημείου... "Όλο τó κείμενο είναι ένα ψηφιδωτό από έλάσσονες και μείζονες άπαγγελτικές ενότητες, που ακολουθούν, έναλλάσσονται και διεισδύουν ή μία στην άλλη, συνθέτοντας ένα εύληπτο σχήμα, που μπορεί μέχρις ένός σημείου να μελετηθεί τόσο ανεξάρτητα όσο και ως προς τόν πρωταρχικό του σκοπό» (23...24).

Ή δεύτερη ενότητα όρίζεται ως έξής: «Ή οποιοσδήποτε πεζογραφικός ρυθμός, αντίθετα από τó μέτρο με τά έπαναλαμβανόμενα σχήματα όμοιων ή αντίστοιχών των ποδών, έχει ως καθορίζουσα αρχή του τήν ποικιλία και τήν απόκλιση τών ρυθμικών του ενότητων, άκόμη και μέσα στα στενά όρια μιáς μικρής πρότασης. Αύτή ή ποικιλία μπορεί να μην είναι τυχαία, αλλά μπορεί να ύποτάσσεται σε ένα σχήμα διαβάθμισης, αντίθεσης, πολυφωνίας και άλλων χαρακτηριστικών. Θεωρούμε ότι ή βασική ενότητα σε μιá τονική γλώσσα σχηματίζεται γύρω από μιá συλλαβή που τονίζεται τόσο ώστε να μπορεί να γίνει ή ραχοκοκαλιά αύτης τής ενότητας. Στην περίπτωση τών βυζαντινών λόγιων έλληνικών, και σε αναλογία προς τά νέα έλληνικά, μπορούμε να πούμε ότι μερικές μονοσύλλαβες λέξεις και μερικές δισύλλαβες λέξεις, που τονίζονται στην τελευταία τους συλλαβή, τείνουν να χάνουν τή δύναμη του τόνου τους προς όφελος τής προηγούμενης ή έπόμενης λέξης, εκτός εάν ή λειτουργία ή ή θέση τους στην πρόταση ύπαγορεύουν διαφορετικά. Τό αποτέλεσμα θά ήταν ότι μιá ρυθμική ενότητα μπορεί να καλύπτει έναν αριθμό λέξεων με συλλαβές που έχουν μιá σχεδόν ρυθμικά καθορισμένη προκλητική ή έγκλιτική λειτουργία, και που ένώνονται με αυτές που ακολουθούν σαν να έλκονται ή μία μέσα στην άλλη. Τό τέλος μιáς ρυθμικής ενότητας, αντίθετα από τó μέτρο, θά συνέπιπτε —όπως θά δούμε άργότερα— με τó τέλος μιáς λέξης ή ένός νοηματικού συμπλέγματος λέξεων, εκτός όπου μιá λέξη έχει δύο τόνους λόγω μετακίνησης: σ' αύτή τήν περίπτωση δέν μπορεί να ύπάρξει αντίρρηση στο να τελειώνει μιá ενότητα στη μέση μιáς λέξης» (32).

18. Π.χ. χωρίς τά σύμβολα τών τριών staccati και του marcato στις πρώτες 4 νότες τής 5ης συμφωνίας του Μπετόβεν ή σύνθεση είναι έλλιπής και άκατανόητη για τούς εκτελεστές.

19. Βλ. Ρ. Α. Agapitos, *BZ* 80 (1987) 384-387 με τή σχετική βιβλιογραφία.

Πρέπει να παρατηρηθεί ότι, ενώ ο όρισμός της απαγγελτικής ενότητας είναι σύντομος, σαφής και μέσα στα όρια του πιθανού όσον αφορά τις συντακτικές και ρυθμολογικές μας γνώσεις της βυζαντινής πεζογραφίας²⁰, δεν συμβαίνει το ίδιο με τη ρυθμική ενότητα. Πέρα από το ότι ο όρισμός είναι σε αρκετά σημεία υποθετικός, επιπλέον στηρίζεται στην αναλογία με τα νέα ελληνικά, και μάλιστα με τις μετρικές αντιλήψεις στα νέα ελληνικά. Ακριβώς, όμως, όπως και με την γενικότερη ασάφεια της στίξης, έτσι και η οριοθέτηση του τονισμού παραμένει θέμα υποκειμενικό, ακόμη και στις ρυθμικές καταλήξεις των προτάσεων²¹. Δεν υπάρχει στην ουσία τρόπος να καθορίσουμε τις ρυθμικές ενότητες, γιατί η επιλογή προκλιτικῶν και ἐγκλιτικῶν συλλαβῶν είναι πολλές φορές αυθαίρετη, αφού καθορίζεται από το σύγχρονο ρυθμικό αίσθητήριό²².

Ο Α. παρουσιάζει μια σειρά από επτά ρυθμικές ενότητες (33), όπου μπορεί να προηγούνται του τονικού κέντρου έως και έξι συλλαβές (π.χ., 297 *καὶ τοὺς πολιτευομένους*), ἐπιλέγοντας δύο βασικά σχήματα. Στο πρώτο σχῆμα υπάρχουν μεγαλύτερα «τόξα» γύρω από ένα μονοσύλλαβο τονισμένο κέντρο (π.χ., 283 *μοναυλίαν / τέ / και συζυγίαν*, 513 *πλην ἐρώ γε / τί / προς επικουρίαν*)²³. Στο δεύτερο σχῆμα υπάρχει μια σειρά από σταθερές, ἴσες ρυθμικές ενότητες (π.χ., 270 *ὅτω / γάρ δη / τόγε / πρώτον*, 788-789 *αλλά γάρ / ου χρή / φησί τις / σοφός / ανήρ / τα λίαν γε / σαφή*). Με βάση αυτά τα σχήματα ο Α. προχωρεί στην ανάλυση μεγαλύτερων απαγγελτικῶν ἐνοτήτων.

Θα δώσω δύο παραδείγματα. Ἡ πρόταση 128 *ἦκιστά γε ὦ μήτηρ ἄλλου του δεοίμην ἂν ἔγωγε ἔτι λόγου* ἀναλύεται ὡς *ἦκι / στά γε / ὦ μήτηρ / ἄλλου του / δεοίμην αν / ἔγωγε / ἔτι / λόγου* και συνοδεύεται ἀπὸ τὸ σχόλιο: «ἡ κοφτὴ ἐντύπωση τοῦ ρυθμοῦ ὑποδεικνύει μιὰ ζωνηρὴ διεξαγωγή τῶν προηγουμένων ἐπιχειρημάτων και παρέχει μιὰ καθαρὴ, ἀπλὴ μετάβαση» (35). Δημιουργοῦνται τρεῖς ἀπορίες: 1) ποιά εἶναι ἡ ἀνάγκη κατακερματισμοῦ τῆς φράσης *ἦκιστά γε*, ὅταν οἱ δύο αὐτὲς λέξεις εἰσάγουν ἀλλαγὴ ὁμιλητῆ; 2) γιατί τὸ ὦ εἶναι ἀνεξάρτητη ρυθμικὴ ἐνότητα, ὅταν ἀπὸ τονικὴ ἀποψη ὀξεῖα, βαρεῖα και περισπωμένη εἶναι ἰσοδύναμες; 3) γιατί τὸ *ἄλλου του* δὲν χωρίζεται σὲ δύο ἐνότητες σὲ ἀναλογία πρὸς τὸ *ἦκιστά γε*; Ἡ «κοφτὴ ἐντύπωση» (clipped effect) ποὺ ὑποτίθεται ὅτι προκαλεῖ ἡ πρόταση, και τὴν ὁποία ὁ Α. συσχετίζει με τὸ νόημα τοῦ κειμένου, εἶναι κατὰ τὴν ἀποψή μου ὑποκειμενικὴ. Ἡ πρόταση θὰ μπορούσε νὰ διαβαστεῖ, ἀφοῦ μάλιστα δὲν ὑπάρχουν κόμματα, ὡς ἓνα ἐνιαῖο ρυθμικὸ σύνολο με ἔξι τονικούς ἄξονες (*ἦκισταγεωμήτεράλλουτουδεοίμηνανέγωγεετιλόγου*).

20. Αὐτὴ ἄλλωστε εἶναι και ἡ προσφορὰ τῆς μελέτης τοῦ W. Hörandner, *Der Prosarhythmus in der rhetorischen Literatur der Byzantiner* [WBS 16], Wien 1981.

21. Βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ Munitiz, ἔ.ἀ., LIV-LV.

22. Ἀντίστοιχο παράδειγμα εἶναι ὁ βυζαντινὸς *πολιτικὸς στίχος*, μετρικὸ σύστημα πολὺ πιὸ ρευστὸ —τουλάχιστον ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ τὰ χειρόγραφα και ὄχι ἀπὸ τὶς τυπωμένες ἐκδόσεις— ἀπ' ὅ,τι ὁ νεοελληνικὸς δεκαπεντασύλλαβος (βλ. P. A. Agapitos, *Byzantine Literature and Greek Philologists in the 19th Century*, *Classica et Mediaevalia* 43 [1992], ὑπὸ ἐκτύπωση).

23. Γιὰ εὐκολότερη κατανόηση τῶν ρυθμικῶν σχημάτων ὁ Α. τυπώνει τὸ κείμενο παραλείποντας «ἀδύνατους ἢ ἀδιάφορους» τόνους και πνεύματα.

Τὸ χωρίο 633-635 πράττοντι δὲ κακῶς, καὶ πολὺ δυσημεροῦντι, πολλαχόθεν βαλλομένῳ καὶ τρικυμιζομένῳ, ἀντὶ πνευμάτων ὑπὸ πραγμάτων ἄγαν ἀτάκτων ἀναλύεται ὡς πράττοντι / δέ / κακῶς, / καὶ πολὺ / δυσημεροῦντι, / πολλαχόθεν / βαλλομένῳ / καὶ τρικυμιζομένῳ / ἀντὶ πνευμάτων / ὑπο πραγμάτων / ἄγαν / ἀτάκτων καὶ συνοδεύεται ἀπὸ τοῦ σχόλιο: «ἐδῶ ὁ ρυθμὸς ὑποδηλώνει τὴ συσσώρευση καταστροφῶν» (37). Σύμφωνα μετὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ Α. τὸ ὀξυνόμενον δὲ εἶναι ρυθμικὴ ἐνότητα. Γιατί ὁμοῦ παρουσιάζεται τὸ καὶ πολὺ ὡς ρυθμικὴ ἐνότητα, ἀφοῦ βαρύνεται; Ἐπιπλέον, στὴ φράση καὶ πολὺ δυσημεροῦντι, ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσα σὲ δύο κόμματα, πρὶν ἀπὸ τὸν τόνο στὸ -οῦντι προηγουμένως ἔξι συλλαβές, ὄριο ποὺ κατὰ τὸν Α. εἶναι ἐπιτρεπτό. Πάλι διαφαίνεται ἐδῶ μιὰ σχετικὰ ὑποκειμενικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ ὅλου θέματος.

Ἡ πρόταση θὰ μπορούσε νὰ ἀναλυθεῖ καὶ ἐντελῶς διαφορητικά. Γνωρίζουμε καλὰ τὶς ἀντιλήψεις περὶ ρητορικῆς συντάξεως, ὅπως ἀναπτύχθηκαν στὴν πεζογραφία τῶν ἀττικιστῶν (Διονύσιος Ἀλικαρνασεύς, Ἰμέριος κλπ.). Γνωρίζουμε ἐπίσης τὴ ρυθμικὴ δόμηση τῶν ὕμνων τῆς ἐκκλησίας, ποὺ στηρίζεται στὴ συλλαβικὴ καὶ τονικὴ ἰσομετρία (Ρωμανὸς Μελωδός, Ἀνδρέας Κρήτης κλπ.). Ἡ ἀλληλεπίδραση τῶν δύο αὐτῶν παραδόσεων ἀποτελεῖ σημερινὸ ὑπόβαθρο γιὰ τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωσι, ἡ συντακτικὴ ὀργάνωσι τῆς πρότασι (χωρὶς τὰ ἄχρηστα κόμματα) προδίδει ἓνα συντακτικὸν τριμερισμόν: *πράττοντι δὲ κακῶς καὶ πολὺ δυσημεροῦντι, / πολλαχόθεν βαλλομένῳ καὶ τρικυμιζομένῳ / ἀντὶ πνευμάτων ὑπὸ πραγμάτων ἄγαν ἀτάκτων*. Παρατηροῦμε καταρχὴν ἓνα tricolon abundans (14-15-15 συλλαβές). Τὸ πρῶτον μέρος εἶναι ἓνας χιασμός, μετὰ τὶς δύο ὁμοιοτέλευτες μετοχές στὰ ἄκρα καὶ τρία τονικά κέντρα (*πράττοντιδεκακῶςκαιπολυδυσημεροῦντι*). Τὸ δεύτερον μέρος εἶναι ἓνα κλασικὸ ὁμοιοτέλευτον, μετὰ τὶς δύο μετοχές στὸ τέλος καθὲ ὑποενοτήτασι: ἐπιπλέον, ἡ φράσι εἶναι *πολιτικὸς στίχος* (8+7 συλλαβές). Τὸ τρίτον μέρος ὄχι μόνον εἶναι τριπλὸ ὁμοιοτέλευτον, ἀλλὰ ἐπιπλέον χωρίζεται σὲ τρεῖς ἰσοσύλλαβες καὶ ὁμοιοτέλευτες ἐνότητες (5-5-5), ὅπου οἱ δύο πρῶτες εἶναι καὶ *παρλληλισμὸς μελῶν* (πρόθεσι-οὐσιαστικόν). Δὲν πρόκειται, λοιπόν, γιὰ ρυθμικὴ δόμηση μετὰ αὐξηση καὶ μείωσι τοῦ ἀριθμοῦ τῶν συλλαβῶν, ἀλλὰ γιὰ συντακτικὴ ὀργάνωσι μετὰ βάσι τὴν παραδοσιακὴν ἰσομετρία καὶ τὰ ρητορικὰ σχήματα.

Πέρα ἀπ' αὐτὸ ἡ ρυθμικὴ ἀνάλυσι δὲν μπορεῖ νὰ συσχετιστεῖ ἔτσι εὐκόλα μετὰ τὸ νόημα ἐνὸς χωρίου. Πουθενὰ στὴ βυζαντινὴ γραμματεία δὲν γίνεται μείωσι τέτοιων ἀντιλήψεων. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους οἱ ἀναλύσεις ἐφαρμόστηκαν στὴν ἀρχαία λογοτεχνία καὶ ἀνάγονται στὶς αἰσθητικὰς ἀντιλήψεις τοῦ 19ου αἰῶνα²⁴, ἀντιλήψεις ποὺ ἐπηρέαστηκαν ἀπὸ τὴ συσχέτισι λόγου καὶ μουσικῆς, ὅπως τὶς ἐξέφρασε ὁ Richard Wagner στὰ θεωρητικά του δοκίμια καὶ τὶς ἐφάρμοσε στὶς συνθέσεις του (π.χ., ἡ ἰδέα τοῦ Leitmotiv). Δὲν εἶναι τυχαῖον ὅτι ἀκριβῶς αὐτὲς τὶς ἰδέες ἀποδέχτηκε ὁ Friedrich Nietzsche στὸ κλασικόν του ἔργον *Die Geburt der Tragödie*

24. Βλ. τὶς μετρικὰς ἐρμηνείας στίχων τῆς *Αἰνείαδα* (π.χ. R. G. Austin, *P. Vergili Maronis Aeneidos Liber Quartus*, Oxford 1955, 125-126 γιὰ τὸ περίφημον χωρίον IV. 402-407, ποὺ βασίζεται στὶς ἀναλύσεις τοῦ E. Norden).

aus dem Geiste der Musik και ότι πληθώρα Γερμανών γυμνασιακών διδασκάλων έψαχνε για μετρικά Leitmotiv στα χορικά των αρχαίων τραγικών²⁵. Οι αισθητικές αυτές θεωρίες, που λειτουργούν θαυμάσια για τὰ έργα τῆς εποχῆς που τις παρήγαγε, δὲν μπορούν νὰ εφαρμοστοῦν σὲ πολιτισμούς ἄσχετους πρὸς αὐτές. Συμφωνῶ μὲ τὸν Α. ὅτι εἶναι σημαντικὴ ἡ ἀνάλυση τοῦ πεζογραφικοῦ ρυθμοῦ στὰ βυζαντινὰ κείμενα γιὰ τὴν ἐρμηνεία τους ὡς λογοτεχνικῶν προϊόντων (37-38), ἀλλὰ μόνο στὸ πλαίσιο τῶν αισθητικῶν ἀντιλήψεων τῶν ἰδίων τῶν Βυζαντινῶν. Ἀπέχουμε ὅμως πολὺ ἀπὸ τὴν κατανόηση αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων καὶ δὲν νομίζω ὅτι διευκολύνεται αὐτὴ ἡ διαδικασία ἀπὸ τὸν συμφυρμὸ τῶν δεδομένων καὶ τῆς ἐρμηνείας τους στὸ κείμενο μιᾶς κριτικῆς ἐκδοσης.

Πανεπιστήμιο Κύπρου

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΑΓΑΠΗΤΟΣ

Α. Σαββίδης, Σελίδες ἀπὸ τὴν βαλκανικὴ ἀντίδραση στὴν οθωμανικὴ ἐπέκταση κατὰ τοὺς 14ο καὶ 15ο αἰῶνες, Ουγγλίας - Ουνιάδης - Καστριώτης - Κλαδάς, Αθήνα 1991, «Ἡρόδοτος», σελ. 117.

It is quite natural that many byzantologists should often have tried to explain phenomena in the national histories of different Balkan nations in a broader scope —within the Byzantine and the Balkan totality. The foundation and development of the national states in the 19th century and the emancipation from the Ottoman traditions influenced both the national myths and the modern historiography of each of the Balkan nations. They concentrated on the resistance against the Ottoman conquest and the historical destiny of each of the nations in the Balkans separately.

The book which we have in front of us is very important —it is one of the very rare attempts to tell the story, in a single volume, of four distinguished leaders of the resistance against the Ottoman penetration in the Balkans. Alexis Savvidis, a prominent Greek byzantologist, because of his interests and previous work treats the question of the Balkan resistance as part of the centuries-long struggle between Islam and the Byzantine world. In the foreword to his book Savvidis explains the limitations of his choice of the anti-Ottoman Balkan heroes, and the very title of his book justifies this. A place in his book was «earned» by 'despot John (Jovan) Uglješa, John Hunyadi, George Kastriotis Skanderbay and Korkondilos Kladas, i.e. one worthy hero against the Ottoman armies from each of the main centers of the resistance in the Balkans. Thoroughly and meticulously Savvidis makes detailed portraits of the four noblemen and compiles a very exhaustive bibliography about their activities and thus, besides offering basic information about the course and quality of their fight against the Turks, enables the interested reader to find a

25. Βλ. τις παρατηρήσεις τῶν M. West, *Greek Metre*, Oxford 1982, καὶ Th. Cole, *Epipeke: Rhythmical Continuity and Poetic Structure in Greek Lyrik*, Cambridge, Mass. 1988.

proper way towards further and more detailed research of some of the problems.

The four warriors' portraits found themselves in the same book, but only one beside the other. The choice of the heroes was determined by the author's idea to explain the resistance of the Balkan nations against the Turks as part of a broader historical process. However, the time-span of their activities is longer than a century and therefore the historical circumstances in the Balkans were essentially different. Besides, the importance and rank of each of those heroes determined the completely different role and varying importance of their struggle against the Ottomans. This is evident especially when the resistance of the Balkan nations is treated as a global process. The action of the Serbian despot John Uglješa was the first carefully prepared and properly organized campaign against the sultan. Its aim was to expell the Turks from the European soil. John Uglješa, although a local ruler, at that moment, together with the Serbian king Vukašin, was the only ruler on the Peninsula capable of recruiting a serious army. That attempt remained the most serious campaign ever made in the Balkans against the Turks. On the other hand, the catastrophe on the Marica river did not cause only the fall of the Despotate of Serrai, but it was the most fatal christian defeat in the war against the Ottoman armies before the Fall of Constantinople. This is the reason why the campaign of John Uglješa deserves a profound and detailed analysis within a broader framework of research into the long process of the Ottoman conquest of the South Eastern Europe. His whole reign, however short, deserves the same attention. Judging by the bibliography, it is evidently a task that remains to be done. The activities of John Hunyadi are similar to that of John Uglješa in so far as Hunyadi's action was a deliberate attempt to launch an offensive against the Turks, although the situation in mid-15th century was fundamentally different.

On the other hand, the activities of the brave George Kastriotis, however heroically he withstood the Ottoman attacks, were no more than the actions of a local feudal lord. The importance that Skanderbay earned in the historiography is a consequence, I dare say, of a legend created in modern times; this is why the bibliography is so immense and the space that Savvides gives him in his book so disproportional. The Greek hero Kladus was also one of many such rebellious proud personalities at the time when the sultan held almost the whole Peninsula.

The long-lasting and gradual Ottoman penetration in the Balkans and the resistance of the disunited Balkan states was a historical process that deserves in-depth analysis and interpretation. Alexis Savvidis' book traces the proper path for the researcher: the resistance against the Turks, smaller or bigger, successful or tragic within the history of each of the Balkan nations, should be researched as part of a broader phenomenon. I hope that Savvidis, who has been so far researching successfully into the relations between Islam and Christianity ever since the first campaigns of Mohammed's successors, will write more pages about the Balkan resistance against the Ottomans.

Ευρ. Λάππα-Ζίζηκα - Ματ. Ρίζου-Κουρουπού, Κατάλογος ελληνικών χειρογράφων του Μουσείου Μπενάκη (10ος-16ος αι.), Αθήνα 1991, σελ. 367, εικ. 164.

Μια αρκετά αξιόλογη συλλογή ελληνικών χειρογράφων φυλάσσεται στη Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη. Η σημασία των χειρογράφων οφείλεται αφενός στην παλαιότητά τους (αρκετά από αυτά χρονολογούνται ανάμεσα στον 10ο και τον 14ο αι.) και αφετέρου στη βοήθεια που μας προσφέρουν για να ανασυστήσουμε διαλυμένες βιβλιοθήκες της Ανατολικής Θράκης και της Μικράς Ασίας.

Εκατόν δεκατέσσερα χειρόγραφα αυτής της συλλογής, όσα δηλαδή προέρχονται από τον 10ο μέχρι και τον 16ο αιώνα, περιγράφονται στον κατάλογο που εκδόθηκε από το Μουσείο Μπενάκη με την επιμέλεια της Ε. Λάππα-Ζίζηκα και της Μ. Ρίζου-Κουρουπού. Η προετοιμασία του καταλόγου κράτησε τριάντα περίπου χρόνια, το αποτέλεσμα όμως είναι αντάξιο της επίπονης προσπάθειας των συντακτριών, καθώς και όσων συνέπραξαν και μνημονεύονται στον πρόλογο της έκδοσης.

Συνταγμένος με εξαιρετική ακρίβεια ο κατάλογος ανταποκρίνεται σε όλες τις απαιτήσεις της σύγχρονης επιστήμης της παλαιογραφίας και της κωδικολογίας. Απαρτίζεται από τρία μέρη: 1. τις περιγραφές των χειρογράφων, 2. τα ευρετήρια και 3. τους πίνακες. Οι τρεις αυτές ενότητες, καθώς συμπληρώνουν η μια την άλλη, συμβάλλουν στην πληρότητα του καταλόγου και στην καλύτερη πληρότητα του αναγνώστη. Ιδιαίτερα πρέπει να επαινεθεί η προσπάθεια να απεικονιστούν όχι μόνο υδατόσημα που δεν ταυτίζονται στις γνωστές συλλογές υδατοσήμων, αλλά και δείγματα γραφής από όλους τους κώδικες. (Βέβαια θα ήταν προτιμότερο οι φωτογραφίες των χειρογράφων να είναι στο φυσικό μέγεθος ή, τουλάχιστο, να αναφέρεται το ποσοστό σμίκρυνσης της φωτογραφίας σε σχέση με το πρωτότυπο).

Ευπρόσδεκτη αλλά και απαραίτητη θα ήταν εκτενέστερη εισαγωγή σχετικά με την ιστορία της συλλογής και τους λόγους που οδήγησαν τις συντάκτριες να περιγράψουν τα χειρόγραφα ως τον 16ο αι. Ο μελετητής θα περίμενε κάποιες πληροφορίες για τη Συλλογή του Ταμείου Ανταλλαξιμών και για τον συνολικό αριθμό των χειρογράφων. Έμμεσα μόνο ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται, από τον Πίνακα της σ. 324, ότι τα χειρόγραφα είχαν ως τώρα εσωτερική αρίθμηση, ανάλογα με τη συλλογή στην οποία ανήκαν, και ότι τώρα εισάγεται νέα, ενιαία αρίθμηση.

Οι περιγραφές των χειρογράφων, όπως δηλώνεται και στην εισαγωγή, περιλαμβάνουν την αναλυτική περιγραφή του περιεχομένου κάθε κώδικα με αναφορά στις εκδόσεις των κειμένων ή παράθεση αρχοτελειών, εφόσον τα κείμενα είναι ανέκδοτα, και στην παλαιογραφική-κωδικολογική περιγραφή, η οποία περιλαμβάνει ό,τι αφορά τα τεύχη που συνιστούν τον κώδικα, τα υδατόσημα και τη γραφή (Α), τα βιβλιογραφικά και τα κτητορικά σημειώματα (Β) και τέλος τα διάφορα σημειώματα και τις ενθυμήσεις (Γ).

Η ταύτιση των κειμένων έγινε με μεγάλη επιμέλεια, που οδήγησε τις συντάκτριες του Καταλόγου να παραπέμψουν, στην περίπτωση ανέκδοτων κειμένων, και σε χειρόγραφα που παραδίδουν τα ίδια κείμενα. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στην επίπονη αυτή έρευνα πολύτιμη βοήθεια θα τους πρόσφεραν οι κατάλογοι Αρχών (Initia) του Institut de Recherche et d'Histoire des Textes (C.N.R.S.) και της Bibliothèque Nationale της Γαλλίας.

Θα μπορούσαμε εδώ να προσθέσουμε τα ακόλουθα: Χφ. 38 αρ. 46, φφ. 177^v-118 (σ. 65) *Δέσποτα Θεέ, πάτερ παντοκράτορ ...*: πρόκειται για ευχή του Μ. Αποδείπνου βλ. *Ωρολόγιον το Μέγα*, Αθήνα 1973, σ. 142. — Χφ. 53 αρ. 13, φ. 285 (σ. 105) Αισώπου γνώμαι: βλ. Β. Ε. Perry, *Aesopica*, Urbana 1952, σ. 287-289. — Χφ. 75 αρ. 19, φφ. 44^v-45^v Θεοφύλακτου Συμοκάττου, επιστ. 80: βλ. την νεότερη έκδοση *Theophylacti Simocatae Epistulae*, ed. I. Zanetto, Leipzig 1985, σ. 42. Το ίδιο ισχύει και για το χφ. 93, αρ. 20,7 (φ. 105^v): βλ. σ. 23, και αρ. 32 (φ. 118) βλ. σ. 2. — Χφ. 81, φ. 169: πρόκειται για αναστάσιμα στιχηρά του εσπερινού του Σαββάτου (πλ. δ' ήχος) και όχι για επικλήσεις στον Χριστό βλ. *Παρακλητική ήτοι Οκτώηχος η μεγάλη*, Ρώμη 1885, σ. 2. — Στο ίδιο χφ., φ. 170, οι στίχοι στην Θεοτόκο (*χρυσοπλοκάτατε...*) είναι γνωστό τροπάριο· βλ. *Ωρολόγιον το μέγα*, Ρώμη 1876, σ. 306. — Χφ. 84 (σσ. 156—164): σχετικά με το πρόβλημα του Κυριακοδρομίου που αποδίδεται στον Ιωάννη Χαλκηδόνα, βλ. Β. Κατσαρός, *Ο Ιωάννης Κασταμονίτης. Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 22], Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 367-387.

Στην παλαιογραφική και κωδικολογική μελέτη των χειρογράφων καταγράφονται με πληρότητα όλα τα σημειώματα των κωδίκων, διακρίνονται οι διαφορετικοί γραφείς και τεκμηριώνεται η χρονολόγηση των χειρογράφων με τη μνεία των υδατοσήμων. Η δυνατότητα που έχει ο αναγνώστης του καταλόγου να σχολιάσει το τμήμα αυτό είναι σημαντικά μειωμένη, μια και οι παρατηρήσεις του δεν μπορούν, κατά τεκμήριο, να βασίζονται σε αυτοψία.

Θα επιχειρήσω, παρ' όλα αυτά, να κάνω μερικά σχόλια:

1. Η αναφορά των υδατοσήμων στα χάρτινα χειρόγραφα είναι βέβαια και χρήσιμη και επαινετή· θα ήταν όμως σκόπιμο να συμπληρωνόταν με πληροφορίες για την κατανομή των υδατοσήμων στον κώδικα, ποια δηλαδή υδατόσημα βρίσκονται σε ποιο τμήμα του χειρογράφου. Αυτό αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα όταν πρόκειται για χειρόγραφα που χρονολογούνται μεταξύ δύο αιώνων. Έτσι, π.χ., το χφ. 14 χρονολογείται στον 14ο αι. (με βάση τη γραφή, η χρονολόγηση φαίνεται σωστή) αλλά ως υδατόσημα αναφέρονται ένα κύπελλο όμοιο με Harlfinger coupe 3 (15ος-16ος αι.) και ένα αταύτιστο σύμπλεγμα γραμμάτων Ν Ο (*lettres assemblées*), το οποίο και δεν απεικονίζεται. — Το δείγμα γραφής του χφ. 45 (Χέρι¹, Εικ. 61) θα μπορούσε να χρονολογηθεί στον 14ο αι., ενώ τα υδατόσημα που σημειώνονται (σ. 87) προέρχονται από τον 15ο. Καθώς, όμως, το χειρόγραφο «αποτελείται από τμήματα διαφόρων κωδίκων», μόνο η ακριβέστερη πληροφόρηση σχετικά με τα υδατόσημα θα μπορούσε να λύσει το πρόβλημα της χρονολόγησης. — Ο δεύτερος γραφέας (Χέρι²) του χφ. 97 (φφ. 16-25) ανήκει με

βεβαιότητα στον 14ο αι., ενώ ο κύριος γραφέας του κώδικα στον 15ο. Το γεγονός δεν δημιουργεί απολύτως κανένα πρόβλημα, αφού ο δεύτερος γραφέας έχει γράψει ένα μόνο τεύχος (πεντάδιο), που περιέχει ένα αυτοτελές κείμενο και ενδεχομένως ανήκε αρχικά σε άλλον κώδικα. Δυστυχώς η απαρίθμηση των υδατοσήμων, χωρίς τον καθορισμό των φύλλων του χφ. στα οποία αντιστοιχούν, δεν μας βοηθά στην επιβεβαίωση της υπόθεσης.

2. Αναφερόμενες στην προέλευση των χειρογράφων οι συντάκτριες του καταλόγου σημειώνουν μόνο την τελευταία βιβλιοθήκη στην οποία ανήκε ο κάθε κώδικας πριν περιέλθει στη συλλογή του Μουσείου Μπενάκη. Σε μερικές περιπτώσεις τα κτητορικά και βιβλιογραφικά σημειώματα υπαινίσσονται την αρχική προέλευση των κωδίκων και θα ήταν αρκετά χρήσιμο, αν σημειωνόταν και αυτή μαζί με τις άλλες πληροφορίες για την ιστορία των χειρογράφων. Μερικά παραδείγματα: Από τα Ιωάννινα προέρχεται το χφ. 26 (βλ. σ. 50), από τη Μονή Μεγ. Λαύρας το χφ. 4 (σ. 19), στη Μονή Κουτλουμουσίου γράφτηκε ασφαλώς το χφ. 38, αφού ο γραφέας του ταυτίζεται με τον βιβλιογράφο της Μονής Σωφρονίου. Από τη Θεσσαλονίκη προέρχονται τα χφφ. 1 (σ. 18), 58 (Μονή Χορταίτου, σ. 112). Στην Κωνσταντινούπολη, τέλος, γράφτηκαν με βεβαιότητα τα χφφ. 61 (Μονή Οδηγών, σ. 114), 62 (Μονή Λιβός, σ. 115), 95 (σ. 198-199).

3. Σχετικά με τους γραφείς και τις χρονολογήσεις των χειρογράφων θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς τα ακόλουθα: Χφ. 1: Το Χέρι¹ (φφ. 1-22) ταυτίζεται πιθανότατα με τον γραφέα Μιχαήλ 'Αντριστο (βλ. E. Gamillscheg - D. Harlfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten, 1. Teil, Handschriften aus den Bibliotheken Großbritanniens*, Wien 1981, αρ. 277). — Χφ. 50: Ο γραφέας των φφ. 4-60°, 61°-66° (Χέρι¹), που ταυτίζεται από τον Α. Τσελίκα με τον γραφέα του κώδικα Marc. 148 (βλ. σ. 101 και Εικ. 69), ίσως ταυτίζεται και με τον γραφέα του χφ. 75 (Εικ. 105) και χρονολογείται στον 15ο αι. — Χφ. 80: Ο γραφέας ταυτίζεται με τον γραφέα του χφ. 42 και πιθανότατα και με τον γραφέα του χφ. 92 (όχι 93, όπως από τυπογραφικό λάθος σημειώνεται). Οι συντάκτριες του καταλόγου θεωρούν τη γραφή του χφ. 42 «πολύ συγγενή» με εκείνη του χφ. 80, ενώ υποστηρίζουν ότι τα χφφ. 42 και 92, που αποτελούσαν αρχικά έναν κώδικα, είναι γραμμένα από το ίδιο χέρι. Θα πρέπει να παρατηρηθεί ακόμη ότι το σημείωμα στο φ. 1 του χφ. 92 και τοῦτο πρὸς ἄλλοις κτῆμα Σεβαστοῦ Τραπεζουντίου τοῦ Κυμινήτου δεν μπορεί να έχει γραφεί από τον βιβλιογράφο, αφού το χειρόγραφο χρονολογείται σύμφωνα με τα υδατόσημα στα μέσα του 16ου αι. (σύμφωνα με το στυλ της γραφής θα μπορούσε να χρονολογηθεί ίσως στο τέλος του 16ου ή έστω και στις αρχές του 17ου αι.), ενώ ο Σεβαστός Κυμινήτης ζει και δρα μετά το 1630. — Χφ. 97: Ο γραφέας των φφ. 16-25 (Εικ. 134) ταυτίζεται πιθανότατα με τον γραφέα του χφ. 95 (Εικ. 130) και χρονολογείται με βεβαιότητα στον 14ο αι. — Χφ. 100: Παίρνοντας υπόψη τη γραφή και τα υδατόσημα, τα οποία χρονολογούνται μεταξύ 1450 και 1495, πρέπει να χρονολογήσουμε το χειρόγραφο στον 15ο και όχι στον 16ο αι. — Τέλος ευπρόσδεκτα θα ήταν κάποια σχόλια για κώδικες που φαίνεται πως είναι γραμμένοι από δυτικούς (μη Έλληνες) γραφείς, όπως τα χφφ. 100 και 102.

Όπως υπαινίσσεται και η Ευρ. Λάππα-Ζίζηκα στον πρόλόγό της, η δουλειά του συντάκτη ενός καταλόγου χειρογράφων, όσο κι αν ο αμύητος αναγνώστης δεν μπορεί να το εκτιμήσει, είναι δουλειά επίπονη και δύσκολη. Και στην περίπτωση του καταλόγου του Μουσείου Μπενάκη οι συντάκτριες ολοκλήρωσαν τη δουλειά τους με απόλυτη επιτυχία. Ακόμη, ευτύχησαν να τη δουν τυπωμένη σε μια εξαιρετικά καλαίσθητη και φροντισμένη έκδοση, από την οποία λείπουν τα τυπογραφικά λάθη, γεγονός που πρέπει να επαινεθεί ιδιαίτερα για ένα τόσο απαιτητικό και δύσκολο κείμενο. Δεν έχουμε παρά να συγχαρούμε τις δύο επιστήμονες και να ευχηθούμε να ολοκληρώσουν σύντομα το έργο τους, δίνοντας μας και τον δεύτερο τόμο του καταλόγου, με τα νεότερα χειρόγραφα.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΟΦΙΑ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ

Studies in Byzantine Sigillography. Τόμος 2. Edited by *Nicolas Oikonomides*, [Dumbarton Oaks Research Library and Collection], Washington, D.C. 1990, σελ. 321.

Ο τόμος περιλαμβάνει τις εισηγήσεις που παρουσιάστηκαν στις 16 και 17 Μαΐου 1988 στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών κατά τη διάρκεια του Β' Διεθνούς Συμποσίου Βυζαντινής Σιγιλλογραφίας, οι εργασίες του οποίου περιλάμβαναν τρία κυρίως θέματα: I. Τα Γενικά προβλήματα, II. Τα Διπλοκτυπημένα μολυβδόβουλλα και III. Τη Διάδοση των μολυβδόβουλλων.

I. Τον κατάλογο των Βραχυγραφιών (σ. VII-IX) ακολουθεί η πρώτη εισήγηση (σ. 1-6), που περιλαμβάνει στο πρώτο της μέρος μια σύντομη ανασκόπηση της ιστορίας του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών από τη Μ. Οικονομίδου (σ. 1-2) και στο δεύτερο μέρος μια εμπεριστατωμένη αναφορά της συντηρήτριας του Μουσείου Μ. Λυκιαρδοπούλου για τις μεθόδους, καθώς και περιγραφή των εργασιών συντήρησης των σφραγίδων της Συλλογής του Μουσείου (σ. 2-6). Παραδείγματα της άριστης αυτής συντήρησης παρατίθενται στη σελ. 5. Ο Τ. Λουγγής (σ. 7-15) αναφέρεται στην έρευνα των σφραγίδων με τη βοήθεια ενός συστήματος τράπεζας δεδομένων, και ταυτόχρονα στο πρόγραμμα ερευνών για τη Βυζαντινή Ιστορία - Χρονογραφία του Κ.Β.Ε. στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Όσον αφορά το πρόβλημα της ακριβούς χρονολόγησης, που απασχολεί ιδιαίτερα τους ερευνητές της Σιγιλλογραφίας, ο καθηγ. W. Seibt εισάγει τρεις μεθόδους χρονολόγησης. Πρώτον τη χρονολόγηση με τη βοήθεια της διαίσθησης (Intuition), δεύτερον τη χρονολόγηση με την εφαρμογή στοιχείων χρονολόγησης (Anwendung gewisser Datierungsgerüsten) και τρίτον τη σχετική χρονολόγηση (relative Chronologie). Ο καθηγ. H. Hunger ερευνά, με το γνωστό εναργές και χυμώδες ύφος του, τη μετρική των βυζαντινών δωδεκασυλλάβων επιγραμμάτων των σφραγίδων (σ. 27-37) και καταδειχνει ότι οι Βυζαντινοί είχαν λογοτεχνικό ταλέντο και ιδιαίτερη προτίμηση στο μέτρο, παρόλο που δεν το πετύχαιναν πάντα, λόγω των ιδιαίτερων δυσκολιών που υπήρχαν με τα ονόματα,

τα αξιώματα και τα τοπωνύμια. Ακολουθεί η εισήγηση του Χ. Σταυράκου (σ. 39-47), μια καινούρια, διορθωμένη έκδοση πέντε σφραγίδων της Συλλογής του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών (έκδοση Κωνσταντόπουλου), που τις καθιστά αρκετά ενδιαφέρουσες. Η άριστη και αρκετά τεκμηριωμένη ανακοίνωση της Β. Κουταβά-Δεληβοριά (σ. 49-53) για την έννοια Siklat, Siglaton, Σιγλάτον, Sigilatun διαφωτίζει μια πλευρά της βυζαντινής αγοράς, που ενδιαφέρει όχι μόνο όσους ασχολούνται με τη Σιγιλλογραφία, αλλά και τους ερευνητές της καθημερινής ζωής και του υλικού βίου των Βυζαντινών.

II. Η Ι. Κολτσιδα-Μακρή (σ. 55-60) διαβάζει τρεις σφραγίδες με δύο χτυπήματα. Ένα ωραίο δείγμα του 11ου αιώνα του είδους αυτού των σφραγίδων, που βρέθηκε στην Αντιόχεια με μια σπάνια επιγραφή στο πρώτο κτύπημα (αναφέρεται στην πρωτοπροέδρισα Ειρήνη, κόρη του εξουσιαστού της Αλανίας) και ανήκει στην προσωπική του συλλογή, παρουσιάζει ο Δ. Θεοχαρίδης (σ. 61-65). Ο J. W. Nesbitt (σ. 67-93) παρουσιάζει επίσης τα 27 μολυβδόβουλλα με δύο τυπώματα της αξιολογής Συλλογής του Dumbarton Oaks. Ξεκινώντας από τρία χρυσόβουλλα της εποχής των Παλαιολόγων που προέρχονται από το Άγιον Όρος ο καθηγ. Ν. Οικονομίδης (σ. 95-103) μιλά για τα επαναχρησιμοποιημένα χρυσόβουλλα, καθώς επίσης και για την προβληματική της διερεύνησης και αυθεντικότητάς τους.

III. Οι J.-C. Cheynet και C. Morrisson (σ. 105-136) εντοπίζουν και συστηματοποιούν σε τρεις καταλόγους τα μέρη όπου βρέθηκαν τα μολυβδόβουλλα και ακόμη την κυκλοφορία τους, προσθέτοντας στο τέλος χρήσιμη βιβλιογραφία. Ο Δ. Τσουγκαράκης (σ. 137-152) παρουσιάζει 68 σφραγίδες από την Κρήτη (πέντε σφραγίδες από τον κατάλογο αυτόν αναδημοσιεύονται από τον ίδιο στο *REB* 48, 1990, 243-246): αυτές είτε βρέθηκαν στην Κρήτη, είτε σ' αυτές αναφέρεται η λέξη «Κρήτη», είτε αναφέρονται αξιωματούχοι από την Κρήτη. Ο I. Barnea (σ. 153-161) συζητά σφραγίδες της περιοχής του Noviodunum. Η Β. Πέννα (σ. 163-170), παρουσιάζοντας πέντε ενδιαφέρουσες σφραγίδες από τη Χίο και τη Λέσβο, δίνει λύση στο πρόβλημα της παράστασης της εμπρόσθιας πλευράς στο πρώτο μολυβδόβουλλο (σ. 163-166). Παρ' όλη την ιδιαιτερότητα όμως —κυρίως της κεφαλής— της παράστασης, πιστεύω ότι δεν πρόκειται για κάποιον επίσκοπο που κρατά εικόνα ενός αγίου, αλλά για παράσταση της Θεοτόκου και ενός στηθαίου Χριστού. Μπορεί ακόμη να υποθέσει κανείς ότι η ιδιαιτερότητα αυτή της παράστασης οφείλεται στη μη σωστή επεξεργασία από τον σχεδιαστή του βουλλωτηρίου. Ο Ν. Ζήκος (σ. 171-184) παρουσιάζει 14 βυζαντινά μολυβδόβουλλα της Συλλογής του Αρχαιολογικού Μουσείου Κομοτηνής (13 δημοσιεύονται εδώ για πρώτη φορά), μερικά σημεία των οποίων παραμένουν ανοιχτά για την έρευνα. Δύο μόνο παρατηρήσεις θα σημειωθούν εδώ: α) στη σφραγίδα αριθ. 1 (σ. 171-172) η λύση *ἐπαρχος* είναι προτιμότερη από το *ἵπατος* και β) στη σφραγίδα αριθ. 12 (σ. 180-181) πρόκειται για τον Βάρδα Ευγενιώτη και όχι για τον Ευγένιο Βάρδα. Το επίγραμμα της σφραγίδας αποκαθίσταται ως εξής:

† *Εὐγενιώτου Βάρδα τὰς γραφὰς κύρου
τὸ κῦρος ἢ φέρουσα κατ' ἐπωνύμου.*

Βλ. και παράλληλο μολυβδόβουλλο στη Συλλογή του Dumbarton Oaks (DO 56.55. 3-3130). Στην αξιόλογη εισήγηση του Σ. Κίσσα (σ. 185-202) για τα μολυβδόβουλλα που βρέθηκαν στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης και που χρονολογούνται αξιόπιστα με τη βοήθεια και της αρχαιολογίας, θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς μόνον ότι στη σφραγίδα αριθ. 2 (σ. 186-187) ο συνδυασμός των αξιωμάτων ανθύπατος, πατρίκιος και ύπατος χρονολογείται σίγουρα στον 11ο και όχι στον 10ο αι. Ακολουθεί η εισήγηση του I. Jordanov (σ. 203-211) με σφραγίδες από το Preslav των δομέστικων των σχολών της δύσεως του 10ου και 11ου αι., η ανακοίνωση των Lj. Maksimonić και M. Popović (σ. 213-234) για τις σφραγίδες που βρέθηκαν στην περιοχή του Δούναβη της Σερβίας και τέλος ένας κατάλογος σφραγίδων με γνωστή προέλευση, από τις συλλογές του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών, συνταγμένος από τους Α. Αβραμέα, Μ. Γαλάνη-Κρίκου και Γ. Τουράτσογλου (σ. 235-271) στον οποίο θα είχε να παρατηρήσει κανείς ότι οι αναγνώσεις δεν είναι όλες σίγουρες και ακόμη ότι η έκδοση του Κωνσταντόπουλου χρειάζεται περαιτέρω έρευνα. Ένα σχετικό παράδειγμα βρίσκει κανείς στη σφραγίδα αριθ. 62δ (σ. 250) που η σωστή της ανάγνωση είναι:

† Σφραγίς Κορίνθου
τῶν γραφῶν Ἰωάννου.

Τέλος παρατίθεται ένας λεπτομερής και χρήσιμος σε παρόμοιες εργασίες κατάλογος ονομάτων και εννοιών του πρώτου και δεύτερου τόμου *Studies in Byzantine Sigillography* (σ. 273-318), καθώς επίσης και εικονογραφικός κατάλογος και για τους δύο τόμους.

Ο παρών τόμος, που έχει άριστη τυπογραφική εμφάνιση, με την ποικιλία, ποιότητα και ευρύτητα των ανακοινώσεων αποτελεί μια σημαντική προσφορά στην κατεύθυνση αυτή, που θα πρέπει να συνεχισθεί και σε άλλους τομείς, όπως για παράδειγμα την εικονογραφία των σφραγίδων. Είναι δε ευχάριστο το γεγονός ότι έχει προγραμματισθεί να συγκεντρώνεται στο εξής η βιβλιογραφία των σφραγίδων, πράγμα το οποίο μπορούμε να ελπίζουμε ότι θα αρχίσει να πραγματοποιείται με την έκδοση του τρίτου τόμου.

Βιέννη

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΙΓΑΡΑΣ

Jean-Marie Olivier - Marie-Aude Monégier du Sorbier, Catalogue des manuscrits grecs de Tchécoslovaquie [Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique. Documents, Études et Répertoires, publiés par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes], Paris 1983, XXXV, 239 S., 102, XXVIII pl.

Addiert man die in M. Richards *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs* (Paris 1958) angeführten Bestände griechischer Handschriften in der Tschechoslowakei, so kommt man auf insgesamt 25

Codices, die sich auf vier Bibliotheken verteilen. Um die Katalogisierung dieses Streubesitzes stand es bis vor kurzem schlecht. Abgesehen von einigen Zimelien wie dem Tetraevangelium Cod. XXV B7 der Staats- und Universitätsbibliothek Prag (10./11. Jh.) hat man diesen überwiegend jungen Handschriften nur wenig Beachtung geschenkt: Die meisten waren gar nicht katalogisiert, die wenigen vorhandenen Beschreibungen ließen vor allem im Bereich der Kodikologie viele Wünsche offen.

Der neue Katalog von J.-M. Olivier und M.-A. Monégier du Sorbier, der im Rahmen eines Kooperationsabkommens zwischen dem Centre National de la Recherche Scientifique und der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften erarbeitet wurde, verzeichnet nicht allein mehr Handschriften, nämlich 32 Codices so wie acht Fragmente und 13 junge Handschriften aus dem 17. bis 19. Jh.; diese Bestände gehören acht verschiedenen Bibliotheken an. Was die Erfassung des Inhalts und des kodikologischen Befundes anlangt, ist der Katalog von einer kaum mehr überbietbaren Informationsfülle. Griechische Handschriften finden sich demnach in folgenden Bibliotheken: Bratislava, Universitätsbibliothek (3 Codd.), Zentral Bibliothek der Slowakischen Akademie der Wissenschaften (1 Cod.); Brünn, Staatsarchiv (1 Cod.), Universitätsbibliothek (4 Codd.), Bibliothek des Minoritenklosters (1 Cod.); Bibliothek auf Schloß Křivoklát (2 Codd.); Olmütz, Staatsbibliothek (9 Codd.); Prag, Bibliothek des Nationalmuseums (8 Fragmente), Staats- und Universitätsbibliothek (21 Codd. [inklusive Lobkovic-Bibliothek]), Bibliothek des Prämonstratenserklosters Strahov (3 Codd.).

In der Introduction berichten die beiden Verfasser über das Zustandekommen des Projektes, stellen kurz die griechischen Bestände der genannten Bibliotheken vor und gehen auch der Frage nach, wie diese Handschriften an ihren heutigen Standort gelangt sind. Am ausführlichsten werden die Schicksale der Graeca in der Staats- und Universitätsbibliothek Prag behandelt, in der sich seit 1948 die kostbare Handschriftenkollektion des berühmten tschechischen Humanisten Bohuslav Hassenstein von Lobkovic befindet. Ihm widmet übrigens P. Spunar in einem Avant-propos (S. IX-XIV) eine eigene bio-bibliographische Skizze.

Die Beschreibung der einzelnen Codices, wofür den Verfassern P. Canarts *Catalogue des manuscrits grecs de l'Archivio di San Pietro* (Studi e Testi 246), Città del Vaticano 1966, als Vorbild diente, ist folgendermaßen aufgebaut: An der Spitze stehen die Signatur und die kodikologischen Basisdaten. Darauf folgt das Glanzstück des Bandes, die Inhaltsbeschreibung, die von exemplarischer Ausführlichkeit und Akribie ist. Den Verf. ist es gelungen, alle, auch kleine und winzige Textfragmente zu identifizieren. Die äußere Gestaltung des Blockes Inhaltsbeschreibung besticht durch klare Gliederung: Die Autoren der Texte sind durch Fettdruck hervorgehoben, die fiktiven lateinischen Werktitel gesperrt gedruckt: damit ist Übersichtlichkeit gewährleistet, selbst wenn ein Abschnitt ohne Absatz mehrere Seiten weit durchläuft. In den griechischen Werktiteln, in Incipit und Desinit, die wie üblich in normalisierter Orthographie geboten

werden, ist leider die Zahl der Spiritus- und Akzentversehen störend hoch.

Dem Vorbild P. Canarts entsprechend sind diese Teile lateinisch, für die folgenden kodikologischen Partien bedienen sich die Verf. des Französischen. Hier stehen Bemerkungen zu Material und Erhaltungszustand der Handschrift voran, darauf folgen die Rubriken Lagenverhältnisse, Wasserzeichen bzw. Linienschema, Abmessungen des Schriftspiegels, Charakteristik der Schrift, Vorbesitzer und Provenienz, weiters Angaben zu Illumination, Marginalien sowie Einband und schließlich die Bibliographie. Die hier gebotenen Informationen sind bei aller Knappheit präzise und reich an Details; lediglich bei der Charakterisierung der Schrift hätte man sich mitunter etwas mehr Ausführlichkeit gewünscht — etwa nach dem Vorbild H. Hungers in den *Katalogen der Vindobonenses Graeci* und im *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, Bd. 1 B. 2 B (Wien 1981, 1989). Zur Beschreibung der Palimpsesthandschrift Olomouc M 688 (S. 39-50) ist anzumerken, daß eine Information über den Zustand der unteren Schrift fehlt; auch über den Text wird nichts mitgeteilt. — Prag, Univ.-Bibl. XXV B 7, f. 237^v (S. 78): Zum Lemma 'Ακύλα dieser Lukas-Katene wird nur vermerkt, daß das Exzerpt nicht der Homilie In illud, Salute Priscillam et Aquilam des Johannes Chrysostomos entnommen ist; gemeint ist damit der Übersetzer des Alten Testaments Aquila von Sinope, der etwa auch in der Lukas-Katene des Cod. Vindob. theol. gr. 301 (f. 58^v) zitiert wird.

Der Appendix (S. 163-167) bietet die Beschreibung von 13 Handschriften des 17.-19. Jh. s; ein Großteil davon sind Übungs- und Wörterbücher für den Griechisch-Unterricht.

Ein besonderer Vorzug des Bandes sind schließlich seine reichhaltigen Indices (Verzeichnis der Initia unedierter und wenig bekannter Texte; Index alphabeticus, in den auch die Namen der Editoren und der in der Bibliographie genannten Autoren aufgenommen wurden; Register der Wasserzeichen). Im Tafelteil werden sämtliche Wasserzeichen und mehrere unbekannte Linienschemata abgebildet. Die Tafeln I-XXVIII enthalten Photos aus Handschriften, deren Kopisten durch Subskription oder auf Grund des Duktus identifiziert werden können, sowie von Illuminationen und Einbänden.

Graz

WOLFGANG LACKNER

Αικατερίνης Χ. Αριστείδου, Ανέκδοτα έγγραφα της Κυπριακής Ιστορίας από το Αρχείο της Βενετίας, τόμος Α' (1474-1508), Λευκωσία 1990, σελ. XXII+444, πίνακες XXII (Κέντρον Επιστημονικών Ερευνών, Πηγαί και Μελέται της Κυπριακής Ιστορίας, αρ. XVI).

Το (κυπριακό) Κέντρον Επιστημονικών Ερευνών στη σειρά «Πηγαί και μελέται της Κυπριακής Ιστορίας» εκδίδει πολύτιμους τόμους. Από αυτούς

ξεχωριστό ενδιαφέρον για το μελετητή της Νεότερης Ιστορίας παρουσιάζουν ο 3ος (*Ισπανικά έγγραφα της Κυπριακής Ιστορίας, 127'-127' αι.*, εκδ. Ι. Κ. Χασιώτης, Λευκωσία 1972), ο 4ος (*Ανέκδοτα έγγραφα εκ των αρχείων του Βατικανού, 1625-1667*, εκδ. Ζ. Ν. Τσιρπανλής, Λευκωσία 1973), ο 7ος (*Ανέκδοτα έγγραφα της Κυπριακής Ιστορίας από το Αρχείο της Ραγούζας, 127' αι.*, εκδ. Α. Χ. Αριστείδου, Λευκωσία 1980), ο 12ος (*Κατάλογος οθωμανικών εγγράφων της Κύπρου από τα αρχεία της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Σόφιας, 1571-1878*, εκδ. Ι. Π. Θεοχαρίδης, Λευκωσία 1984) κ.ά. Καλό θα ήταν, σε κάθε νέον τόμο, να υπήρχε αναγραφή όλων των εκδοθέντων τόμων της σειράς.

Η κ. Α. Χ. Αριστείδου, γνωστή ήδη ως εκδότρια του 7ου τόμου στη μοναδική αυτή σειρά τεκμηρίων της Κυπριακής Ιστορίας, είναι πτυχιούχος και διδάκτωρ του Πανεπιστημίου του Βελιγραδίου. Αρχικά ειδικεύθηκε στην Ευρωπαϊκή Ιστορία των Μέσων και Νεότερων Χρόνων, αλλά το ενδιαφέρον για την ιδιαίτερη πατρίδα της —παράλληλα προς τη θέση της ερευνήτριας στο Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών της Λευκωσίας— εστίασε τους επιστημονικούς της στόχους στην Κυπριακή Ιστορία, μέσα πάντως στα χρονικά πλαίσια που όρισε η μεταπτυχιακή της εξειδίκευση.

Πολλές εργασίες της συγγρ. στηρίζονται σε έγγραφα του αρχείου της Ραγούζας (*Dubrovnik*), που η εκδότρια είχε την άνεση να το επισκέπτεται συχνά, λόγω της μακράς παραμονής της στον νοτιοσλαβικό χώρο κατά τον καιρό της ειρήνης. Η έρευνα όμως για τη βενετοκρατία στην Κύπρο απαιτούσε την προσπέλαση των αρχειακών μαρτυριών που υπάρχουν στη Βενετία. Ήταν επομένως φυσικό να στραφεί η συγγρ. στην πλούσια παρακαταθήκη των βενετικών αρχείων και να τα ερευνήσει εκεί, ως φιλοξενούμενη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών.

Ο τίτλος του βιβλίου μοιάζει ελλειπτικός: *από το Αρχείο της Βενετίας*. Η Βενετία όμως έχει πολλά αρχεία, έστω και αν το γνωστότερο είναι το Κρατικό (Archivio di Stato di Venezia, ASV). Πληρέστερη απόδοση θα ήταν: *από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας*. Πάλι για τον τίτλο του βιβλίου: αυτός αδικεί τη συγγρ., δεδομένου ότι η εισαγωγή δεν είναι μια μικρή κατατοπιστική αναφορά, αλλά μια μεγάλη (151 σελ.) συνθετική εργασία, που βασίζεται βέβαια στα ανέκδοτα έγγραφα, επικουρείται όμως και από την προϋπάρχουσα σχετική βιβλιογραφία. Η εισαγωγή του ογκώδους αυτού τόμου είναι ίσως μια από τις καλύτερες και πληρέστερες Ιστορίες της βενετοκρατίας στην Κύπρο που έχουν γραφεί στην ελληνική γλώσσα, αν και δίνει έμφαση στην εσωτερική κατάσταση της μεγαλονήσου. Δεν εξετάζονται δηλαδή τα γεγονότα της οθωμανικής κατάκτησης και του Δ' βενετοτουρκικού πολέμου (1570-1573).

Η Κύπρος, νησί ελληνικό από τα βάθη των αιώνων, γνώρισε τη βενετοκρατία τυπικά από το 1489 (ουσιαστικά όμως από το 1474) ως την τουρκική κατάκτηση του 1570/71. Το πλήθος των εγγράφων, που ανακάλυψε η συγγρ., επέβαλε τη δημοσίευσή τους σε περισσότερους από έναν τόμους. Ως χρονικό όριο για το τέλος του 1ου τόμου επιλέχθηκε το έτος 1508, όταν με τον συνασπισμό του Cambrai ο αυτοκράτορας Μαξιμιλιανός Α', ο βασιλιάς της Γαλλίας Λουδοβίκος

IB', ο βασιλιάς της Αραγωνίας Φερδινάνδος ο Καθολικός, ο πάπας Ιούλιος Β' και πολλοί Ιταλοί ηγεμόνες συνήψαν συμμαχία κατά της Βενετικής Δημοκρατίας, που με τη δύναμή της παρεμπόδιζε την επεκτατική τους πολιτική. Αλλά στα 1508 τερματίστηκε και η σύντομη οικονομική ανάκαμψη της Βενετίας μετά τον Β' βενετοτουρκικό πόλεμο (1499-1502).

Στην πρώτη αυτή περίοδο της βενετοκρατίας στην Κύπρο (1474/89-1508) οι εξελίξεις προχώρησαν ποικιλότροπα για τους διάφορους τομείς της τοπικής πολιτικής, κοινωνικής, οικονομικής και πολιτισμικής ζωής. Τα αυθεντικά στοιχεία της κυπριακής Ιστορίας, μέσα από τα έγγραφα που εκδίδει η συγγρ., οδηγούν σε μian αναμφισβήτητη έγκυρη θεώρηση της περιόδου. Η γνωστική όμως όρεξη του μελετητή διακόπτεται δυσάρεστα στο όριο του 1508. Στη μεγάλη πάντως συνθετική εισαγωγή, που καλύπτει ολόκληρη την περίοδο της βενετοκρατίας, η συγγρ. μάς πείθει ότι η μελλοντική δημοσίευση των εγγράφων από το 1509 ως το 1571 θα έχει την ίδια αποτελεσματική βάση για τη στήριξη των ιστορικών συμπερασμάτων της.

Βενετική παρουσία στην Κύπρο μαρτυρείται από τον 12ο αιώνα. Προνόμια που οι βασιλείς της δυναστείας των Lusignan είχαν παραχωρήσει σε Βενετούς εμπόρους κατέστησαν τους τελευταίους σημαντικό παράγοντα στην οικονομία της Κύπρου. Η οικογένεια Cornaro (ή Corner) απέκτησε σπουδαία συμφέροντα στο νησί. Όταν στα 1489 η Κύπρος ενσωματώθηκε στη βενετική επικράτεια, ο προβλεπτής (pronveditore), που υπήρχε από το 1474, μετονομάστηκε σε τοποτηρητή (luogotenente). Υποκαθιστούσε δηλαδή αυτός τη βασίλισσα Caterina Cornaro, που είχε αποσυρθεί στο Asolo της Terraferma.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα έγγραφα που αναφέρονται στους παρόικους. Η εξαθλιωμένη ζωή τους είναι χαρακτηριστική. Η Βενετία άλλωστε αφαιρούσε από την Κύπρο μεγάλες ποσότητες αγαθών: δημητριακά, αλάτι, κουκιά, ζάχαρη, βαμβάκι και χρήματα. Τα έγγραφα δείχνουν ότι η βενετική πολιτική στην ελληνική μεγαλόνησο ήταν στραμμένη περισσότερο στην εκμετάλλευση, παρά στην ανάπτυξη. Φαίνεται πως οι Βενετοί είχαν από πολύ νωρίς αντιληφθεί ότι η αναδίπλωσή τους μπροστά στην τεράστια οθωμανική δύναμη ήταν αναπόφευκτη. Μολονότι πάντως οι χωρικοί, οι πάροικοι και οι απελεύθεροι, που αποτελούσαν το 80-85% του κυπριακού πληθυσμού, βρίσκονταν γενικά σε άσχημη κοινωνική και οικονομική θέση, φαίνεται ότι κατάφερναν να επιβιώνουν σχετικά εύκολα, εφόσον ο πληθυσμός του νησιού στα χρόνια της βενετοκρατίας διπλασιάστηκε, ενώ και η παραγωγή όλων σχεδόν των προϊόντων αυξήθηκε αισθητά.

Τα έγγραφα είναι σημαντικά για πολλούς λόγους. Δείχνουν την οικονομική και κοινωνική κατάσταση των Κυπρίων, τη διοικητική και, ως ένα βαθμό, τη στρατιωτική οργάνωση του νησιού από τους Βενετούς, τη θέση της Εκκλησίας, τη διατήρηση των αρχαιότατων ελληνικών τοπωνυμίων· φέρουν ακόμη σε φως στοιχεία για άγνωστες ως τώρα προσπάθειες εξέγερσης του πληθυσμού κατά των Βενετών κατακτητών.

Συνολικά εκδίδονται 137 έγγραφα από την αρχειακή σειρά του Συμβουλίου

των Δέκα (Consiglio dei Dieci). Τα 101 από την υποσειρά Misti και τα υπόλοιπα 36 από την υποσειρά Lettere di rettori e di altre cariche. Η έρευνα όμως επεκτάθηκε και σε άλλες σειρές του Κρατικού Αρχείου: Senato-Mar και Collegio. Η συγγρ. εργάστηκε ακόμη στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη και στη Βιβλιοθήκη του Δημοτικού Μουσείου Cogrer. Για τη βιβλιογραφική της υποστήριξη χρησιμοποίησε τους 58 τόμους του ημερολογίου (Diarii) του Marino Sanuto, που καλύπτουν την περίοδο 1496-1533, καθώς και τις εκδόσεις εγγράφων του L. de Mas Latrie. Παρεμπιπτόντως, η συγγρ. χρονολογεί ορθά την έκθεση *Relatione del Regno di Cipro* στα 1523, ενώ ο Mas Latrie και άλλοι ιστορικοί τη χρονολογούσαν λανθασμένα στα τέλη του 15ου αιώνα.

Η ευρεία εισαγωγή του τόμου χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο εξετάζονται οι σχέσεις της Κύπρου με τη Βενετία πριν από την ενσωμάτωση του 1489 και στο δεύτερο ολόκληρη η περίοδος της βενετοκρατίας. Στις 12 ενότητες του δεύτερου αυτού μέρους γίνεται ειδική αναφορά στα ακόλουθα θέματα: Διοικητική και στρατιωτική οργάνωση, οχυρωματικά έργα, δικαιοσύνη, ορθόδοξη και καθολική Εκκλησία, πληθυσμός και κατανομή του στην ύπαιθρο και στις πόλεις, κοινωνικές τάξεις, συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού, φορολογία και δημόσια οικονομικά, απελευθέρωση παροίκων και το πρόβλημα των «ευρετών» νηπιών, παραγωγή και εμπόριο, κρατικό μονοπώλιο δημητριακών και αλατιού, η Κύπρος ως τόπος εξορίας Βενετών καταδίκων και ο εκτοπισμός στην Πάδοβα των νόθων παιδιών του βασιλιά Ιακώβου Β΄ Λουζινιάν (δηλ. του Ευγενίου, του Ιωάννη και της Καρλόττας) μετά τον θάνατο του νόμιμου διαδόχου, του Ιακώβου Γ΄ (1474).

Το πλούσιο αρχειακό υλικό (που μόνο όποιος εντρύφησε στα πολύπλοκα μονοπάτια της έρευνας της περιόδου αυτής μπορεί να καταλάβει με πόση συστηματική δουλειά και πόσο πολύ κόπο εντοπίστηκε, συλλέχθηκε και μεταγράφηκε) χρησιμοποιείται αποδοτικά από τη συγγρ. για την εξαγωγή συνθετικών πορισμάτων. Όλα τα εκδιδόμενα έγγραφα αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα της αλληλογραφίας ανάμεσα στο Συμβούλιο των Δέκα και στη βενετική κυβέρνηση της Κύπρου, ανάμεσα στη μητρόπολη και στην κτήση. Στον 15ο και 16ο αιώνα το Συμβούλιο των Δέκα ήταν βέβαια η ισχυρότερη εκτελεστική εξουσία της Βενετικής Δημοκρατίας, η ίδια η βενετική κυβέρνηση. Στην υποσειρά Misti βρίσκονται καταχωρημένα τα διατάγματα που έστελνε στην Κύπρο το Συμβούλιο των Δέκα, ενώ στην υποσειρά Lettere di rettori e di altre cariche βρίσκονται καταχωρημένες οι εκθέσεις και οι αναφορές που έστελνε στο Συμβούλιο των Δέκα στη Βενετία η κυβέρνηση της Κύπρου. Η προσεκτική μελέτη των εγγράφων δείχνει ότι η αλληλογραφία του Συμβουλίου των Δέκα με την κυβέρνηση της Κύπρου συνεχιζόταν για κάθε επιμέρους θέμα ως την πλήρη διασάφηση και εξάντλησή του. Η κυπριακή κυβέρνηση δεν ήταν παρά το εκτελεστικό όργανο του Συμβουλίου, υποταγμένη στην άμεση εξάρτησή του από αυτό, χωρίς δυνατότητες για ανάπτυξη έντονων πρωτοβουλιών.

Τα θέματα που χειρίζονταν οι Βενετοί κυβερνήτες στην Κύπρο, δηλαδή ο luogotenente και οι σύμβουλοί του, φαίνονται στο περιεχόμενο των αναφορών που έστελναν στη Βενετία: Οικονομική και κοινωνική κατάσταση του νησιού, ενοικιά-

σεις κρατικών κτημάτων και χωριών, εισπράξεις από τις ενοικιάσεις αυτές, απελευθερώσεις παροίκων, αποστολές φόρων στη Βενετία, τιμές προϊόντων, πληροφορίες για εμπορεύματα, μισθοί των κρατικών υπαλλήλων, οικονομικές υποχρεώσεις και άλλα σχετικά, όλα συναφή προς το βενετικό πνεύμα του χρήματος και του κέρδους. Οι διαταγές του Συμβουλίου των Δέκα προς την κυπριακή κυβέρνηση αναφέρονται κυρίως στη μεταφορά δημητριακών στη Βενετία και σε βενετικές κτήσεις, στην αποστολή χρημάτων από φόρους ή από απελευθερώσεις παροίκων ή από πωλήσεις και ενοικιάσεις αγρών και ολόκληρων χωριών. Σε άλλες περιπτώσεις δίνονται οδηγίες στην κυβέρνηση της Κύπρου για την αντιμετώπιση ποικίλων υποθέσεων, σχετικών με νομίσματα, μισθούς, πληροφορίες για κινήσεις του οθωμανικού στόλου και για στρατιωτικές αποστολές. Τομείς της αλληλογραφίας αναφέρονται στον εκτοπισμό των νόθων παιδιών του Ιακώβου Β' στην Πάδοβα, σε οδηγίες για επιδιορθώσεις φρουριών, σε αποστολή καταδίκων από τη Βενετία στην Κύπρο και σε άλλα διάφορα θέματα.

Η έκδοση των εγγράφων είναι υποδειγματική, με τη σχολαστική εφαρμογή των κανόνων της παλαιογραφίας και της διπλωματικής. Στο σχολιασμό ωστόσο των εγγράφων δεν χρειαζόταν να μπαίνει κάθε φορά η λέξη «ανέκδοτο», δεδομένου ότι ο χαρακτηρισμός αυτός καλύπτεται από τον τίτλο «Ανέκδοτα έγγραφα». Η χρήση του όρου ήταν απαραίτητη μόνο στις ελάχιστες εκείνες περιπτώσεις δημοσιευμένων εγγράφων, που η συγγρ. έκρινε ότι η έκδοσή τους περιείχε σφάλματα. Περιττή είναι ακόμη η έκφραση «εκδίδεται από το πρωτότυπο» (ή «αντίγραφο») «που βρίσκεται στο ASV», εφόσον όλα τα εκδιδόμενα έγγραφα προέρχονται από το ASV. Αρκούσε ο χαρακτηρισμός «πρωτότυπο» ή «αντίγραφο» και η παράθεση στοιχείων της αρχειακής υποσειράς, φακέλου, αριθμού και φύλλων του δημοσιευμένου εγγράφου. Η παραπομπή σε σ(ελίδες) recto ή verso είναι άτυπη· έπρεπε να γράφεται φ(ύλλα).

Από μεθοδολογική άποψη δεν είναι δόκιμες οι υποθέσεις που αναφέρονται στο παρελθόν. Δεν είναι δηλαδή ορθό να γράφεται, π.χ., στη σ. 10 ότι «αν δεν υπήρχε ο ανταγωνισμός Βενετίας και Γένουας, οι μουσουλμάνοι ίσως να μην κατόρθωναν ν' ανακτήσουν τους Αγίους Τόπους», έστω και αν η υπόθεση αυτή έχει διατυπωθεί από την αυθεντία ενός N. Jorga. Ο ιστορικός ασχολείται με το τι έγινε και όχι με το τι θα μπορούσε να γίνει, αν συνέβαινε κάτι διαφορετικό από εκείνο που συνέβη. Η ιστορική ερμηνεία είναι άλλο πράγμα. Οπωσδήποτε ο ανταγωνισμός υπήρξε. Αυτό είναι ένα ιστορικό δεδομένο που δεν επιδέχεται αρνητικές υποθέσεις. Η συγγρ. μπήκε στον πειρασμό των πράγματι γοητευτικών αυτών υποθέσεων και σε μία ή δύο άλλες περιπτώσεις, η αναφορά τους όμως δεν θα προσέθετε τίποτε ουσιαστικότερο σ' αυτή τη βιβλιοκρισία.

Μεθοδολογικά πάντοτε, δεν είναι απαραίτητη η επανάληψη όλων των βιβλιογραφικών στοιχείων ενός βιβλίου σε μian υποσημείωση, όταν στην αμέσως προηγούμενη υπάρχουν αυτά πλήρως, όπως συμβαίνει με τις υποσημειώσεις 41 και 42 της σ. 11. Ένα απλό «ό.π.» ή έστω «μν. έργ.» (όπως προτιμά η συγγρ.) θα ήταν αρκετό. Ακόμη θα αρκούσε οι όροι να διευκρινίζονται μόνον την πρώτη φορά που χρησιμοποιούνται. Π.χ. η διευκρινιστική υποσ. 25 θα έπρεπε να

υπάρχει στη σ. 7, στίχ. 7, όπου μνεία για «λευκούς Βενετούς», και όχι στον τελευταίο στίχο της ίδιας σελίδας. Στο ίδιο παράδειγμα, η (δεύτερη) προσπάθεια ερμηνείας του όρου στη σ. 8 δεν εξηγεί το επίθετο «λευκοί». Ο όρος «νάβα» (ιταλ. nave) πρωτοχρησιμοποιείται στη σ. 11, ενώ η διευκρίνισή του πήγε στη σ. 222. Τα νομίσματα «λευκά βυζάντια» (σ. 15) διευκρινίζονται στις σσ. 249-251, ενώ η σχετική βιβλιογραφία παρατίθεται ενδιάμεσα, στη σ. 115, υποσ. 6. Η χρήση του βενετικού χρονικού έθους (more veneto) πρωτοσυναντάται στη σ. 98, υποσ. 12-13, αλλά η σημασία του αναλύεται στη σ. 108, υποσ. 7. Ίδιο μεθοδολογικό σφάλμα υπάρχει για το «σάρο» (μέτρο δημητριακών), που χρησιμοποιείται για πρώτη φορά στη σ. 126, ενώ οι απαραίτητες διευκρινίσεις με σχετική βιβλιογραφική υποστήριξη παρέχονται στην υποσ. 6 της επόμενης σελίδας. Τα πτηνά «αμπελοπούλια» (ortolani) πρωτοαναφέρονται στη σ. 114, αλλά ερμηνεύονται στη σ. 116. Η λέξη «μαρτζάσιον» ή «μαρτζασίον» (marzaxon) πρωτοσυναντάται στη σ. 129, αλλά ερμηνεύεται στη σ. 269. Στη σ. 254 η σημ. 1 αναφέρει τις καλύτερες βιογραφίες που γράφτηκαν για την Caterina Cornaro. Ήδη όμως για τη βασίλισσα της Κύπρου είχαν γίνει πάμπολλες αναφορές στις προηγούμενες σελίδες. Η σχετική επομένως βιβλιογραφία έπρεπε να μπει στην πρώτη μνεία.

Χρήσιμη θα ήταν η παράθεση συνολικής βιβλιογραφίας στο τέλος του τόμου (ή της μεγάλης εισαγωγής του), έστω και αν κάποιες απόψεις τη θεωρούν περιττή. Η ύπαρξη βιβλιογραφίας δεν αναγκάζει τον αναγνώστη να αποδελτιώνει τις υποσημειώσεις για να ελέγξει την πλήρη κάλυψη του κειμένου με όσα δημοσιεύματα απαιτεί η βιβλιογραφική υποστήριξή του. Στο κείμενο της σ. 118 αναφέρεται συγγραφέας E. Hocquet, ενώ στην υποσ. 11 J. C. Hocquet στο σημείο αυτό η ύπαρξη βιβλιογραφίας θα έδινε αμέσως τη λύση στον βιαστικό αναγνώστη, μαζί με τη δυνατότητα διόρθωσης του λάθους. Όχι Beitrage (σ. 348, σημ. 1, § 2), αλλά Beiträge. Αλλά και το Fincing (ό.π.) ξενίζει στο παραπεμπόμενο έργο του Dölger. Όχι Féodalit (ό.π.), αλλά Féodalité. Η έλλειψη βιβλιογραφίας γίνεται έντονα εμφανής.

Η ονομασία Regno di Cipro συνεχίστηκε και μετά την ενσωμάτωση της μεγαλονήσου στη βενετική επικράτεια, όπως σωστά αναφέρει η συγγρ. (σ. 35). Η λέξη όμως Regno (βασιλείο) χρησιμοποιήθηκε από τους Βενετούς γενικά για το χαρακτηρισμό μεγάλων κτήσεων τους, όπως της Κρήτης (Regno di Candia) και, αργότερα, της Πελοποννήσου (Regno di Morea), μολονότι οι δύο αυτοί τόποι δεν είχαν προϋπάρξει, όπως η Κύπρος, βασίλεια.

Τα ονοματεπώνυμα πρέπει να γράφονται σε ενιαία γλώσσα: π.χ. Francesco Priuli και όχι Φραγκίσκος Priuli (σ. 32)· Giovanni-Battista Grimani, Alvise Darmer, Giorgio de Polo και όχι Ιωάννης Βαπτιστής Grimani, Αλοτσίος Darmer, Γεώργιος de Polo (σ. 142). Ο ιερέας Abraham tu Aiu (σσ. 68, 277, 279) θα έπρεπε να μεταγραφεί και στα ελληνικά, για να φανεί ότι πρόκειται για τον Αβραάμ του Αγίου. Αντίθετα, απορίας άξιο είναι γιατί ο Βενετός Francesco Attaro ελληνοποιήθηκε ως Φραγκίσκος Άτταρ (σ. 115). Στην αδιάκριτη χρήση κύριων ονομάτων ας προστεθούν τα: στο Marcellus, του Μαρκέλλο, ο Μαρκέλλο, του Marcello (σσ. 215-216).

Χρονική ασάφεια υπάρχει στη σ. 23, § 2: Νοέμβριος - Σεπτέμβριος. Αλλά και στη σ. 344· φαίνεται απίθανο για την εποχή εκείνη να έχει φτάσει επιστολή από την Κύπρο στη Βενετία μέσα σε εννέα μέρες: 1504 XVIIIJ n(ovem)br(is). R(icevuta) 28. Κάτι άλλο συμβαίνει. Πιθανόν παραλήφθηκε ο μήνας που αντιστοιχεί στη μέρα 28.

Ανερμήνευτοι όροι: «εμπαλής» (της Έμπας, σ. 49), «φραγκομάτου» (σ. 52), «κεράτια» (νομίσματα, σ. 69), strenuo (σ. 91)· «καμηλωτά» (zambelloti), «σάμιτες» (samiti), «καμουχάς» (camocha) (σσ. 114-116), που χρησιμοποιούνται άλλοτε με την ελληνική ονομασία τους και άλλοτε με την ιταλική· cadini, bocassini, dimiti (ό.π.), «εμπαλείο» (bailliage, baliazzo, σσ. 129, 214 και αλλού), ufficiale alle Cazude (σ. 167), Cottimo (σσ. 168-169), «αδελφότεχνος» (σ. 358).

Στη σ. 90, υποσ. 4, το έργο του Luzzatto φαίνεται πως δεν το έχει δει η συγγρ., εφόσον η πχραπομπή: «dans Studi di storia economica veneziana, Padoue, 1954» είναι απευθείας από τον Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen Âge*, Paris 1959 (ανατ. 1975), που αναφέρεται αμέσως πιο πάνω στην ίδια υποσημείωση. Δεν εξηγούνται διαφορετικά το dans και το Padoue. Από μεθοδολογική άποψη πρόκειται για σοβαρό σφάλμα.

Στη σ. 159 και στον κατάλογο των προβλεπτών η λέξη «γιος», που υπάρχει σε οκτώ από τα δέκα ονόματα, θα μπορούσε να παραλειφθεί. Η ίδια παρατήρηση ισχύει και για τους άλλους καταλόγους (σσ. 160-177). Στη σ. 160 αναφέρεται ότι ο Vincenzo Garzoni πέθανε «στην Canea»· πρόκειται βέβαια για τα Χανιά της Κρήτης. Στη σ. 172, στίχ. προτελευταίος: «υπήρξε βάιλος στην Κωνσταντινούπολη και consolo στη Δαμασκό»· γιατί η λέξη consolo δεν αποδόθηκε «πρόξενο», ώστε να συμφωνεί με την ελληνική εκφορά «βάιλος»; Ανάλογα στη σ. 176, χρονολογία 1570: «Pronveditor General στην Κέρκυρα και γενικός προβλεπτής στην Κύπρο»· καλύτερο θα ήταν: «Γενικός προβλεπτής στην Κέρκυρα και (αργότερα) στην Κύπρο». Το meitro δεν ήταν «μέτρο βάρους» για υγρά (σ. 211), αλλά όγκου, δεδομένου ότι ένα meitro ισοδυναμούσε με 20 λίτρα.

Οι συναισθηματικά φορτισμένες λέξεις καλύτερα να αποφεύγονται σε μια σοβαρή ιστορική μελέτη. Έτσι στη σ. 201, στίχ. προτελευταίος και τελευταίος, η λέξη «άπιστοι» καλό θα ήταν να αντικατασταθεί από τη λέξη «μουσουλμάνοι».

Θα μπορούσαν να αναφερθούν ίσως και κάποιες άλλες παρατηρήσεις γραμματικές και συντακτικές. Π.χ. «απόκτησε» (σ. 8, αντί απέκτησε), «υπόβαλαν» (σ. 9), «υπόκειτο» (σ. 41), «είσπραξε» (σσ. 109, 367)· αντίθετα: «διετέλεσαν» (σ. 10, αντί διατέλεσαν). Ακόμη «στο Gabriel» και «στο Zacharia» (σ. 130), «στο Bernardino» (σ. 140), «το Zuan» (σ. 141). Συχνά γίνεται κακή χρήση κομμάτων· π.χ. «παροίκων, που» ή «δικαστές, να» (σ. 383), «σοδειάς, επιτρέπει» (σ. 405). Τα περισσότερα από αυτά τα μειονεκτήματα, που αναφέρονται κυρίως στη μορφή του γραπτού λόγου της συγγρ., ζημιώνουν κάπως το πράγματι καλό από άποψη περιεχομένου βιβλίο της. Αν στους επόμενους τόμους δειχθεί μεγαλύτερη προσοχή, το αποτέλεσμα θα είναι έξοχο.